

Jan Moulaert

"ANARCHIE, QUE TON REGNE ARRIVE!"

De anarchistische beweging in België 1880-1914

1994

DANKWOORD

Aan de basis van dit boek ligt het proefschrift waarmee ik in 1993 aan de KULeuven tot doctor in de geschiedenis promoveerde. Mijn dank gaat in de eerste plaats naar mijn promotor Reginald De Schryver voor de wijze waarop hij een blijvend geloof in zijn doctorandus paarde aan de nodige kritische reflectie over diens geschriften. Met hem wil ik ook de andere hoogleraren van de Afdeling Geschiedenis van de Nieuwste Tijd van de KULeuven bedanken : Lode Wils, Emiel Lamberts, Louis Vos en Leen Van Molle. Mijn collega's die voor een goede werksfeer zorgden, mag ik hier evenmin vergeten. Het NFWO ben ik erkentelijk voor het mandaat van aspirant dat het mij toekende.

Talrijk zijn de mensen die mij op deze zoektocht naar het Belgisch anarchisme behulpzaam waren door het aanreiken van gegevens. Zij doorbraken daarbij vaak de spreekwoordelijke bureaucratie waaraan spijtig genoeg ook bibliotheken en archieven niet altijd ontsnappen. Met genoegen denk ik terug aan de goede dienstverlening in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam, het Archief en Museum van de Socialistische Arbeidersbeweging te Gent, de Archives de l'Etat en het Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Sociale te Luik, het Institut Liégeois d'Histoire Sociale, het Archief van het Koninklijk Paleis, het Archief van de Communistische Partij en het Stadsarchief te Brussel en niet te vergeten het archief van de eigen Alma Mater. Op het gevaar af iemand anders onrecht aan te doen wil ik hierbij heel speciaal René Bianco van het Centre International de Recherches sur l'Anarchisme te Marseille vermelden.

De opmerkingen die ik kreeg bij de redactie van mijn proefschrift vanwege Patrick Pasture, Guy Vanschoenbeek, Rudolf De Jong, Manu Gerard, Jean Puissant, Luc Peiren en Bert Altena heb ik bijzonder gewaardeerd. 'Logistiek' kon ik vaak een beroep doen op de informatici Fred Truyen en Ivo Jossart. Patricia Beersaerts zorgde voor de typografische afwerking.

De vrienden en familieleden die op een of ander wijze hun steentje bijdroegen tot de voltooiing van dit proefschrift, wil ik hier eveneens bedanken. Erg welkom waren de aanmoedigingen van An en Els, de hulp van Lut bij de eindredactie. Bijzonder veel steun ondervond ik van Mark en Johan, die elk op de eigen manier mijn tekst doornamen : Mark kritisch en vasthoudend, Johan rustig en nauwgezet. Graag bedank ik ten slotte Ann voor de warme sympathie die ze dit wetenschappelijke avontuur toedroeg, Eva, Michaël en Lucas omdat ze mij er steeds weer aan herinnerden dat de wereld meer is dan geschiedenis alleen. Aan mijn ouders die dit niet meer mochten meemaken, draag ik dit werk op.

INHOUDSTAFEL

INLEIDING

Hoofdstuk I DE WORDING VAN DE BELGISCHE SOCIALISTISCHE BEWEGING

Een autoritaire of anti-autoritaire Internationale?	17
De Internationale in België	20
Socialistische partijvorming en revolutionair weerwerk	23
Falende stemrechtbeweging	29
De algemene terugslag	32

Hoofdstuk II HET LICHT AAN HET EINDE VAN DE TUNNEL 1883-1885

Een ontploffing te Ganshoren	37
Een donkere tunnel	38
Fiat lux : de oprichting van de Belgische Werkliedenpartij	41
Ni Dieu ni maître	44
De broederstrijd	50
De harde hand van vader Staat	53
De internationale connectie	55
Een progressistische connectie?	58

Hoofdstuk III ANARCHISTEN IN DE WAALSE BRAND 1886-1888

Preludium	63
La cité ardente. Een anarchistische revolutie?	64
Socialistische recuperatie en anarchistische beklagden	69
Een Brusselse operette	75
De Commissie van de Arbeid in Verviers	81
Een republikeinse samenzwering?	87
Anarchistische jongeren. De vooravond van de revolutie	96

Hoofdstuk IV ALGEMEEN STEMRECHT EN ALGEMENE STAKING 1889-1893

Het koorddans van de Belgische Werkliedenpartij	101
De zwarte vlag	103
L'Homme libre doorbreekt de stilte	106

Het internationaal socialistisch congres van Brussel van 1891	112
Aanslagen te Luik	118
Les anarchistes du coeur	127
Anarchistische organisatie en pers	131
Toenemende polyvalentie en infiltratie	135
De strijd voor het algemeen stemrecht en revolutionaire frontvorming	143
Aussi longtemps que régnera l'égoïsme	154
Hoofdstuk V ANARCHISTEN IN VLAANDEREN 1894-1899	
Een tweede reeks aanslagen	159
De nasleep	162
Het gemiste rendez-vous met Elisée Reclus	165
Anarchie onder de Mechelse kerktoeren	175
Van Nederlandse anarchisten en vrije socialisten	186
De anarchistische ontwakings van Vlaamsgezinde jongeren	191
De vakbeweging. Een uitgesteld debat	193
Hoofdstuk VI DE UITSLUITING VAN DE ANARCHISTEN IN LUIK 1900-1903	
Le Réveil des travailleurs	205
Het charter van Quaregnon	210
Homeopathisch reformisme	215
Het theoretisch tekort van het Belgisch socialisme	219
Met de vuisten in de zakken. De algemene staking van 1902	225
De moeilijke wending naar de vakbeweging	231
Hoofdstuk VII EEN LANDELIJKE ANARCHISTISCHE ORGANISATIE 1904-1908	
De Fédération Amicale des Anarchistes de Belgique	239
De Groupement Communiste Libéraire	246
Teloorgang van de GCL	255
Het internationaal anarchistisch congres van 1907 in Amsterdam	264
De Belgen in Amsterdam	271
De Internationale vegeteert	278
Hoofdstuk VIII EEN BELGISCHE CONFEDERATION GENERALE DU TRAVAIL 1904-1908	
Stichting van de CGT	283
Antimilitarisme, directe actie en socialistische verdachtmakingen	288

Arbeidsduurvermindering. Een parlementaire komedie?	297
Anarchisten in de vakbeweging. Macht of onmacht?	303
Het Belgisch Vakverbond. De strijd om de onafhankelijke bonden	308
Hoofdstuk IX HET UITWAAIEREN VAN DE BEWEGING 1908-1914	
Revolutionaire frontvorming. Les politiciens de l'Anarchie	319
Revolutionaire tendensen binnen de BWP	328
Brusselse individualisten en illegalisten	332
De zaak Hartenstein	336
Het martelaarschap van Francisco Ferrer	342
Les bandits tragiques	345
Van Mechelse vrijdenkers en houtbewerkers	349
In de metropool. Intellectuelen en proletariërs	354
Anarchisme en vrij socialisme te Gent	357
Centralisme of federalisme ?	363
1913. Wetenschappelijk staken en subtiele diplomatie	366
Het Belgisch Vakverbond tweede uitgave	370
De Eerste Wereldoorlog	374
Besluit GRENZEN AAN DE ANARCHIE	
De anarchistische aanhang	379
De zelfbeperkingen van het (Belgisch) anarchisme	393
AFKORTINGEN	411
BIBLIOGRAFIE	413

INLEIDING

Toen in 1872 in Den Haag op het vijfde congres van de Eerste Internationale een meerderheid op voorstel van de Duitser Karl Marx de Rus Michaël Bakoenin royeerde, stemden de vertegenwoordigers van de Belgische federatie tegen. De Belgen sloten vervolgens aan bij de Anti-autoritaire, 'anarchistische' Internationale die de Bakoenin-gezinden een jaar later in het Zwitserse Saint-Imier stichtten. Zij kwamen daar in een overwegend 'Latijns' gezelschap van Italianen, Spanjaarden en Jurabewoners terecht. Een en ander vormde een voorlopig hoogtepunt in de strijd binnen het socialistisch kamp tussen 'autoritair' en 'anti-autoritair'. Autoritair, 'marxistisch'¹ waren de voorstanders van een gecentraliseerde arbeidersbeweging, alsook van de verovering van de staat langs politieke weg. De anti-autoritair, Bakoeninisten, 'anarchisten' stonden een federalistische arbeidersbeweging met een verregaande autonomie van de plaatselijke groepen voor. Wars van elk politiek tussenstadium wilden zij bovendien de staat onmiddellijk afschaffen.

De Internationale zorgde ook in België voor een kortstondige vereniging, in één revolutionaire socialistische beweging, van de vele, erg verschillende arbeidersgroepen, die actief waren in wat men de sociaal-economische sfeer zou kunnen noemen. Deze beweging benadrukte haar onafhankelijkheid tegenover burgerlijke groepen en hield zich buiten de politiek.² Men kan niet beweren dat deze fase in de ontwikkeling van de Belgische arbeidersbeweging aan een aantal geschiedschrijvers van het Belgische socialisme onopgemerkt is voorbijgegaan. Aanzienlijk meer aandacht nochtans kreeg in de historiografie de opkomst midden de jaren zeventig in Vlaanderen en in Brussel van een - vaak als jong, modern getypeerde - generatie die een 'reformistische' variatie van het 'politieke' socialisme voorstond. Samen met deze nieuwe stroming kreeg dan tegelijk de oude, revolutionaire, voornamelijk Waals-Brusselse garde nog even aandacht en wel vanwege haar tijdelijke weerstand tegen de vernieuwers. Begin de jaren tachtig leek het revolutionaire, anti-etatistische liedje, op enkele valse noten

1 De term 'marxistisch' is hier op zijn ruimst opgevat : alle socialisten die na de scheiding der geesten ten tijde van de Eerste Internationale min of meer in het spoor van Marx bleven lopen, een vrij gevarieerd gezelschap dus. Tegenover deze 'marxisten' stonden de 'anarchisten', eveneens een gevarieerd gezelschap, die zich van hun kant bekenden tot Bakoenin. Tot de groep der marxisten behoorden onder meer de 'sociaal-democraten', ook wel aangeduid als socialisten. Ze mogen inzake slagvaardigheid niet verward worden met wat men heden ten dage onder sociaal-democraten verstaat. De allround-term socialisme wordt vanzelfsprekend ook in ruimere zin gebruikt, zo bijvoorbeeld als men stelt dat de anarchisten essentieel socialisten waren. Men weze meteen gewaarschuwd voor al te veel begripsomschrijving los van enige historische context.

2 D. Devreese (1990), 36-37.

na, uitgezongen. Het verhaal van een zich welhaast lineair ontwikkelende Belgische Werkliedenpartij (BWP) kon beginnen.

Talrijk zijn de werken over de geschiedenis van het Belgisch socialisme die geschreven werden door militanten van de BWP. Hun voorstelling van zaken was - zeer begrijpelijk - in de eerste plaats bedoeld als een huldeblijk aan partij, militanten en arbeiders. Deze apologetische produktie is kwalitatief vrij gedifferentieerd, maar heeft in ieder geval een onverwoestbaar geloof gemeenschappelijk in het nakende succes van het socialisme in het algemeen en van de BWP in het bijzonder. De ontwikkeling van het socialisme in België wordt in deze zienswijze tot een bijna lijnrechte opgang van de socialistische partij. In dat proces van organisatorische en ideologische stroomlijning was geen plaats voor regionale differentiatie, laat staan voor ideologische diversiteit. Daarmee samenhangend kon ook over de wortels van de beweging in de grond niet veel discussie bestaan.³

Vanaf de jaren zestig was de geschiedschrijving van het Belgisch socialisme onder invloed van de Gentse hoogleraar Jan Dhondt ontegensprekelijk aan een verwetenschappelijking toe. Dat verhinderde evenwel niet dat de *Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in België*⁴ te vroeg kwam, hoewel de BWP inmiddels haar vijfenzeventigste verjaardag vierde. Door het ontbreken van voldoende vooronderzoek bleef deze bundel in belangrijke mate afhankelijk van pioniers als Louis Bertrand en Emile Vandervelde.⁵ Deze en andere redenen - het 'gelegenheidskarakter' van de publikatie bijvoorbeeld - gaven zelfs aan deze klassieker een zekere teleologische inslag. Maar ook delen van de zuiver-wetenschappelijke produktie uit die tijd ontkwamen op een of andere wijze niet aan die invloed. Denise De Weerd had in haar proefschrift *Het ontstaan van de BSP uit de crisis van de Eerste Internationale 1872-1879* (1968)⁶ ongetwijfeld oog - de titel spreekt voor zich - voor de conflicten waaruit de socialistische partij werd geboren, maar stelde jaren later realistisch dat het uit haar werk duidelijk moest zijn dat zij zich eerder had afgezet tegen de anarchie en gekozen had voor de sociaal-democratie.⁷

Het is begrijpelijk dat tot 1970 - of is het 1968? - binnen de geschiedschrijving van het socialisme in België het anarchisme als verliezende partij veronachtzaamd werd. Bovendien kon de Belgische anarchistische beweging niet bogen op een eigen historiograaf. Een en ander is er mede verantwoordelijk voor dat het anarchisme schittert door zijn afwezigheid in de vaderlandse geschiedenis. De conclusie ligt voor de hand. Dit onderzoek wil

de geschiedenis van het socialisme in België vóór 1914 als het ware nog eens overdoen, deze keer met bijzondere aandacht voor de anarchististen.

Het was enigszins verrassend vanuit 'marxistische' hoek dat ons begin de jaren zeventig werd geattendeerd op het doorleven ook na 1900 van het anarchisme in ons land.⁸ Dat gebeurde in het kader van een zoektocht naar de wortels van het communisme in België. In hoeverre men in de anarchistische beweging een bron van het naoorlogse communisme mag zien, laten we hier voorlopig in het midden.⁹ Merkwaardig genoeg moesten we dus voor onze voorkennis over het anarchisme in België voor een groot deel terugvallen op historici van marxistische huize die met hun onderzoek alvast geen zoektocht naar de bronnen van het anarchisme voor ogen hadden. Helemaal verwonderlijk is dat niet. Het reveil van het anarchistische ideeëngoed dat 'mei 1968' loswerkte, heeft zich in de eerste plaats vertaald in de zoveelste rondrit langs de indrukwekkende galerij van vergrijsde kerkvaders of in het zoveelste vluchtige relaas los uit de pols over de internationale anarchistische beweging van Adam en Eva tot op heden. Met enige vertraging verschenen dan diverse ernstige monografieën over de geschiedenis van het anarchisme. Deze kwamen lang niet altijd uit de anarchistische hoek, wat dit ook moge inhouden: de traditionele anarchistische beweging, de 'anti-autoritaire' bewegingen die uit 'mei 1968' zijn voortgekomen, ... Deze produktie vertoont nog steeds, zij het in afnemende mate, hiaten. Nederland, bakermat van Provo's en anti-autoritaire dominees als Ferdinand Domela Nieuwenhuis, vormt zo'n leemte¹⁰; België ook¹¹.

3 Zie in dat verband bijvoorbeeld: J. Puissant (1982), 7-9; G. Vanschoenbeek (1992), 14-15; A. Mommen (1978).

4 J. Dhondt e.a. (1960-1968).

5 Zie onder meer: L. Bertrand (1907); J. Destree en E. Vandervelde (1903); enz.

6 D. De Weerd (1968), uitgegeven als D. De Weerd (1972).

7 M.V. en G.V. (1988-1989).

8 M. Steinberg (1971).

9 In elk geval resulteerden de nasporingen van Steinberg in een interessante schets van een stuk Belgisch anarchisme in de jaren 1905-1910. André Mommen verwerkte de resultaten van Steinberg in zijn op marxistische leest geschoeide analyse van het reformisme van de BWP en vulde ze wat aan. A. Mommen (1976); uitgegeven als A. Mommen (1980).

10 Het blijft wachten op een 'rijksbreed' onderzoek van het anarchisme in Nederland.

De geschiedenis van het anarchisme betreft onvermijdelijk in de eerste plaats het anarchistisch 'discours'. Daar zijn redenen voor. De anarchistische actie was grotendeels te herleiden tot een idealistische slag om de geesten door de propaganda van het woord. De beschikbare bronnen hebben in grote mate een propagandistische inslag. Al het voorgaande zou de verwachting kunnen scheppen aan een wat ouderwetse - of net weer (post-?)moderne - ideeëngeschiedenis, het relaas ook van de strijd tussen twee doctrines om de hegemonie. Voor een deel zal dat zo zijn. We zijn ons bewust van de gevaren van dergelijke 'idealistische' benadering.

In het bijzonder dreigt men er te verdwalen in de ingewikkelde twistingen over de geestelijk erfenis van de Eerste Internationale. Het Internationaal Werkliedenverbond had een diepe indruk nagelaten en de strijd om zijn geschiedenis vormde een erg belangrijk onderdeel in de ideologische controverse tussen de diverse socialistische fracties. Zo moet men er zich voor hoeden om met een terminologisch onderscheid tussen 'autoritair' en 'anti-autoritair' niet tegelijk een chiliastisch aandoende voorstelling van de geschiedenis als een eeuwige strijd tussen vrijheid en onvrijheid te omhelzen. In de geschiedschrijving van de Internationale werd overigens verrassend weinig aandacht geschonken aan de receptie van de discussies die de 'ideologen' voerden, bij de aangesloten 'modale' arbeidersgroepen. Dit had,

11 Men had nochtans kunnen weten dat er zo iets als een Belgisch anarchisme was blijven bestaan na 1880. Met name de Oostenrijkse anarchist Max Nettlau, ooit de Herodotus van het anarchisme genoemd, had aan België naast zoveel andere, ook niet-Europese landen, een plaats toebedeeld in zijn monumentale *Geschiede der Anarchie*. Alleen kwam het tijdens zijn leven enkel tot de uitgave van de eerste drie delen die tot 1886 gingen [M. Nettlau (1925-1931, 1972)]. Samen met Nettlaus overvloedige documentatie belandde de rest van het manuscript in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam. Pas in 1984 verscheen het deel waar België in voorkwam [M. Nettlau (1984)]. Enkele jaren eerder was van onze hand *De Vervloekte staat* verschenen dat een synthetisch overzicht wilde bieden van het anarchisme in Frankrijk, Nederland en België tijdens de jaren 1890-1914. Van het Belgisch anarchisme bracht dit boek als eerste een representatieve doorsnede [J. Moulart (1981)]. Behalve op eigen onderzoek, konden wij ons voor deze schets baseren op het toen nog onuitgegeven manuscript van Nettlau, op een soort bloemlezing over het Mechelse anarchisme [D. Wouters (1981)], alsook op de licentiaatsverhandeling van J. Louis (1975) over het Luikse anarchisme. Zijn onderzoeksresultaten gingen echter voor een belangrijk deel de mist in door nonchalance in de verwijzingen en een thematische aanpak waarin vrijwel elke zin voor chronologie verloren ging. In de jaren zeventig en tachtig leverde het Belgische anarchisme nog stof voor enkele verhandelingen. Van onze hand over het intellectueel anarchisme te Antwerpen was J. Moulart (1979). Over het anarchisme te Brussel in de jaren 1880 handelde H. Vanden Broeck (1986). De overige verhandelingen betroffen het anarchisme tijdens het interbellum: J. Schildermans (1983); D. Karolinski (1983); D. Coppi (1986); E. Gillet (1988). Vermelden we voor alle volledigheid nog J. De Meur (1970), dat door middel van enkele portretten een vulgariserend beeld ophing van het Belgisch anarchisme.

om de terminologie van Jan Dhondt te gebruiken, meer met een geschiedenis van het socialisme te maken dan met een geschiedenis van de socialisten.¹²

Wat moeten we overigens onder anarchisme verstaan? Aan Proudhon komt de verdienste toe als eerste in 1840 een precieze inhoud aan het woord anarchie gegeven te hebben. In feite betekent anarchie, afgeleid van de Griekse woorden *an* en *archè*, zo iets als het ontbreken van alle gezag of regering. Een koppige traditie wil dat dit gelijkstaat met de totale wanorde. Pierre-Joseph Proudhon, vader van het anarchisme, zag het anders. Voor hem was de staat de bron van alle wanorde. Enkel en alleen een samenleving zonder regering of gezag kon de natuurlijke orde en de sociale harmonie herstellen.

Niettemin bleven de namen anarchie, anarchist en anarchisme in de brede lagen van de bevolking hun verdachte reputatie behouden. Enkele spectaculaire bomaanslagen volstonden dan ook om het anarchisme gelijk te stellen met terrorisme en tot voorwerp van onder meer het criminologisch onderzoek van Cesare Lombroso te maken. De vermaarde Lombroso legde onder meer een verband tussen politieke misdrijven enerzijds, erfelijke epilepsie en pellagra anderzijds. Dat laatste was een ziekte waar vooral de arme bevolking van Zuid-Europa door het eten van bedorven maïs het slachtoffer van werd.¹³ Men kan zeggen dat de anarchisten hun gewelddadig imago voor een deel aan zichzelf te wijten hebben door een zekere lankmoedigheid tegenover het terrorisme en een provocerende naamkeuze. Het spookbeeld dus van de in zwarte kapmantel gehulde anarchist die met een bom verscholen zit in een duister portiek.

Het imago van de anarchisten werd verder bepaald door de blijvende tegenstelling tussen autoritair en anti-autoritair. Een groot deel van de literatuur over het anarchisme vormde, alle marxistische verwetenschappelijking ten spijt, een voortzetting van een oud doctrinair debat. Het anarchisme als - ruw uitgedrukt - "utopisch-kleinburgerlijke", "pseudo-revolutionaire" beweging van - wat vriendelijker - dagdromende ambachtslui, mijmerend over een terugkeer naar het (pre-industriële) verleden, of van kleinburgerlijke intellectuelen zich vermeiend in de utopie. Bevangen als deze kleinburgerlijke elementen waren door de panische angst opgeslorpt te worden in de grijze anonimiteit van de proletarische massa, verzetten ze zich uit alle macht, "reactionair", tegen deze, althans voor 'marxisten', noodwendige fase van de historische ontwikkeling. De aanhang die het anarchisme verwierf in Spanje, Italië, Frankrijk, Rusland enz. moet in dergelijke benadering dan maar beschouwd worden als één van de mysteries of nog beter ongelukken van de geschiedenis.

12 H. Balthazar (1982), 14-16.

13 C. Lombroso (1896), XVIII.

Het ligt niet in de bedoeling in deze inleiding dieper in te gaan op termen als collectivisme, (anarcho- of libertair) communisme, (libertair) socialisme, (anarcho-)syndicalisme, reformisme, sociaal-democratie enz. Het gaat daarbij essentieel om dynamische werkelijkheden die het best in hun historische context tot leven geroepen worden. Zo kreeg de term socialisme - oorspronkelijk een noemer waaronder zowel autoritaire als anti-autoritairen konden gebracht worden - steeds meer een 'politieke' en (alvast in België) zelfs 'reformistische' connotatie.

Toch kan men niet buiten enige begripsomschrijving, al was het maar van het anarchisme zelf. Het anarchisme kan niet bogen op een systematische theorievorming als bijvoorbeeld het marxisme. De anarchistische beginselen werden niet in partijprogramma's gegoten. Dat was alvast wezenlijk voor deze stroming en maakt een definiëring niet evident. Tal van auteurs gaan dan ook in een wijde boog om een begripsomschrijving heen.¹⁴ Anderen stellen eenvoudigweg dat al wie zich anarchist noemt of door anarchist als dusdanig beschouwd wordt, anarchist is.¹⁵ Als de vele auteurs al iets gemeen hebben, dan is het wel de nadruk die ze leggen op de organisatorische en ideologische verscheidenheid van het anarchisme. De verwantschap tussen de verschillende 'anarchistische varianten' was nochtans reëel en niet alle auteurs gaan een begripsomschrijving uit de weg.

Een poging tot omschrijving van het anarchisme door George Woodcock kan blijkbaar de goedkeuring van een aantal andere auteurs in deze materie wegdragen. Voor Woodcock is het anarchisme "a system of social thought, aiming at fundamental changes in the structure of society and particularly - for this is the common element uniting all its forms - at the replacement of the authoritarian state by some form of non-governmental cooperation between free individuals".¹⁶ Dezelfde basisideeën vinden we ook bij Henri Arvon. Voor hem is het anarchisme: "un mouvement d'idées et d'action qui, en rejetant toute contrainte extérieure à l'homme, se propose de reconstruire la vie en commun sur la base de la volonté individuelle autonome".¹⁷

Erg precies klinkt het allemaal niet. Gemeenschappelijk aan de pogingen tot een begripsomschrijving van Woodcock en anderen is dat zij "aus den Schriften von ... allgemein als anarchistisch anerkannten Autoren abstrahiert und auf wesentliche Elemente geschlossen wird, die zum anarchistischen Selbstverständnis gehören und die die anarchistische Bewegung von anderen trennen". Peter Lösche systematiseerde verder deze wat hij nog noemde "aus den Quellen und der Sekundärliteratur gewonnenen Vorverständnis des Anarchismus".¹⁸

14 Bv. J. Joll (1979), U. Linse (1969).

15 A. Carlson (1972), 13-14.

16 G. Woodcock (1975), 11.

17 H. Arvon (1974), 988.

18 P. Lösche (1974), 55. Zie ook nog P. Lösche (1973) en (1977).

Lösche zag vier kenmerken die samen het anarchisme van andere sociale en politieke bewegingen onderscheiden. Het anarchisme wordt om te beginnen gekenmerkt door zijn "Anti-Institutionalismus". De anarchist wijzen elke vorm van organisatie af waardoor op een of andere wijze dwang wordt uitgeoefend. Ze zijn anti-staat, antibureaucratisch, antiparlementair, anti-partij, "anti-verbandlich", antikerkelijk. Doel van hun streven is de vrijwillige vereniging van mondige, geëmancipeerde individuen. Dit anti-institutionalisme tekende verregaand hun eigen beweging. Karakteristiek vervolgens voor het anarchisme is zijn ver doorgedreven ideologiekritiek. Zoals voor marxisten en andere links-Hegelianen zijn ideologieën voor de anarchist de uitdrukking van de heersende machtsverhoudingen. Ze stellen zich dan ook a-theïstisch, a-religieus, a-nationaal op. Van alle jong-Hegelianen gaan de anarchist evenwel het verst in hun ideologiekritiek waar zij elke systematisering van hun maatschappijkritiek afwijzen. "Theorieelosisgheit" wordt bij hen tot principe verheven.

Kenmerkend voor alle anarchist ten derde is het doel dat zij beogen: de anarchie of gezagsloze maatschappij waar het "beheer van zaken" in de plaats treedt van de heerschappij van mensen over mensen. Federalisme moet collectivisme en individualisme met elkaar verzoenen. De toekomstige maatschappij zal van onderen naar boven opgebouwd worden met als basis vrije, functionele, in tijd en in ruimte begrensde, altijd ontbindbare verenigingen: communes, vakbonden, ... Coördinatie op een hoger federaal niveau moet tot een functioneel minimum beperkt worden. Gemeenschappelijk ten slotte aan alle anarchist is hun "voluntaristische" opvatting van de revolutie. In tegenstelling tot de marxisten achten de anarchist een overgangsfase om tot de anarchie te komen niet nodig en zelfs niet wenselijk. In de anarchistische visie kan de revolutie dadelijk worden uitgeroepen en daar is dan meteen de inrichting van de nieuwe samenleving in vervat. Deze overtuiging is gebaseerd op een schier onverwoestbaar geloof in het onmiddellijke effect van de revolutionaire opvoeding in haar diverse aspecten: bewustmaking, maar ook een voorbeeld stellen metterdaad, hetzij door een aanslag te plegen, hetzij door in commune te gaan leven. Willen staat in de anarchistische revolutie gelijk aan kunnen, doen. Het anarchistisch concept van de revolutie onderschat volgens Lösche derhalve het belang van de maatschappelijke context; de anarchistische omwenteling is als het ware buiten geschiedenis en maatschappij gesitueerd. Bij de uitwerking van dit laatste kenmerk is bij Lösche het marxisme niet veraf. "Anarchisten sind Revoltierende, nicht Revolutionäre" of met de woorden van Hobsbawm: het anarchisme loopt steeds het risico de ideologie van revolutionairen in een niet revolutionaire situatie te worden.¹⁹ Een en ander doet sterk denken aan

19 Eric Hobsbawm (1969), *Was kann man noch vom Anarchismus lernen?*, in: *Kursbuch*, 19, 51, geciteerd in: P. Lösche (1974), 56.

marxistische typering en waarin het zogenaamde revolutionaire ongeduld van de anarchisten centraal geplaatst wordt. Deze analyse doet hoe dan ook vragen rijzen.

Lösche gaat evenwel verder dan deze omschrijving. Het anarchisme is een te complex verschijnsel, de anarchistische geschriften zijn ondanks een belangrijke gemene deler te vaak met elkaar in tegenspraak, om vrede te nemen met dergelijke "immanente", uit de anarchistische teksten zelf gepuurde definitie. Ook de klassieke indeling van auteurs en bewegingen - grotendeels uitgaande van hun houding tegenover de eigendoms kwestie - in individualisme, collectivisme, communisme, syndicalisme, mutualisme enz. schiet tekort. Een begripsvorming gebaseerd op het anarchistisch "Selbstverständnis" laat toe om het anarchisme chronologisch te begrenzen en zo te onderscheiden van vroegere sociale protestbewegingen waarmee het anarchisme soms wel eens op één lijn wordt gesteld. Dergelijke begripsvorming verklaart evenwel niet waarom in bepaalde historische situaties en door toedoen van welke factoren het anarchisme in een aantal landen bestond. Enkel een "historische Typologie" kan volgens Lösche op deze vragen een antwoord bieden. De historicus van het anarchisme moet door de concrete (sociaal-)historische verschijningsvormen van het anarchisme te vergelijken en te abstraheren tot een "analytisch brauchbare Begrifflichkeit" komen. Zover zijn we echter nog niet. "Die Theorielosigkeit des Anarchismus scheint durch das Fehlen von Erklärungsmodellen zur Entstehung und Geschichte des Anarchismus in den Sozialwissenschaften reproduziert zu werden."

De historische typologie die Peter Lösche vervolgens ontwerpt mag als de eerste systematische poging worden beschouwd om deze historiografische hypotheek te lichten. Hij onderscheidt om te beginnen het "Agraranarchismus" en het "Handwerkeranarchismus". Voor het agrarisch anarchisme stond het anarchisme van Andalusische landarbeiders en kleine boeren model. Voor de studie van het Belgisch anarchisme lijkt het tweede type, het Handwerkeranarchismus, evenwel meer relevant. Vertalingen als "handwerkersanarchisme" of "ambachtelijk anarchisme" lijken niet dezelfde lading te dekken als het Duitse "Handwerkeranarchismus". Dit type is misschien nog het best te omschrijven als het anarchisme van arbeiders in ambachtelijke (in tegenstelling tot industriële) sectoren. Voor het Handwerkersanarchismus staan bij Lösche de horlogemakers van de Zwitserse Jura model. Factoren die de ontwikkeling van dat soort anarchisme in de hand werkten, waren: een gildentraditie, een federalistische traditie, de relatief kleine omvang van bedrijven, de onmogelijkheid tot politieke participatie of zelfs de onderdrukking van bepaalde sociale groepen.

Een synthese van beide types leidt volgens Lösche tot een voorstelling van het anarchisme als een sociale protestbeweging gedragen door arme

landarbeiders, kleine boeren en 'handwerkers' in landelijke, laat ontwikkelde streken. Het ging om vaak ongeletterde arbeiders die een uitzichtloos bestaan leidden aan de zelfkant van de samenleving. Feodale en kapitalistische structuren liepen in hun leefwereld door elkaar. Deze anarchisten werden in hun maatschappelijke en economische situatie indien niet effectief, dan toch potentieel bedreigd door de ontwikkeling van het kapitalisme, industrialisering en politieke centralisatie. Zelf waren ze niet in de kapitalistische wereld geboren; ze waren - opnieuw naar de woorden van de Britse marxistische historicus Eric Hobsbawm - immigranten van de eerste generatie. Ze konden zich niet aanpassen aan de "nieuwe voorwaarden" waarvan ze wel "het produkt" waren.²⁰ Hun maatschappijkritiek was zowel naar vorm als naar inhoud wezenlijk op het verleden gericht: hun revolutie kon op elk ogenblik afgekondigd worden.

Met dit alles komt Lösche opnieuw dicht bij een marxistische notie als "vorproletarische Bewegung". Hij benadrukt evenwel dat er van monocausaliteit geen sprake kan zijn en wijst ook op het belang van andere factoren als het doorleven van coöperatieve en federalistische tradities, het gebrek aan integratiekracht van het bestaande politieke bestel. Bovenal voegt Lösche echter aan zijn schema een derde type toe: het revolutionaire syndicalisme (Syndikalismus).²¹ Deze toevoeging maakt de anarchistische werkelijkheid op slag meer complex. In tegenstelling tot het agrarisch en handwerkersanarchisme ontwikkelde het revolutionair syndicalisme zich in een geïndustrialiseerde, kapitalistische samenleving waar de vervlechting tussen staat en economie steeds meer een feit was. De naam zegt het zelf: in deze stroming stond de vakbond centraal, haar strijdvormen waren 'industrieel'. Dit anarchisme was in zijn streven minder uitgesproken universeel gericht, eerder "proletarisch klassegebonden". Nettlau spreekt in dat verband van "Klassensozialismus" tegenover "Menschheitssozialismus".²²

Het revolutionaire syndicalisme vertoonde evenwel ook diverse gelijkenissen met de twee andere types. Om te beginnen door zijn spontane revolte tegen uitbuiting en vervreemding in het arbeidsproces en door zijn onmiddellijke afwijzing van de loonarbeid. Ook voor de revolutionaire syndicalisten kon de revolutie onmiddellijk worden uitgeroepen, was ze geen produkt van de geschiedenis. De algemene staking zou dan de revolutie

²⁰ E. Hobsbawm (1963), 74-92.

²¹ In Nederland kan men Syndikalismus perfect vertalen door syndicalisme; in België staat deze term echter net als in Frankrijk voor vakbeweging tout court. We hebben het - voor het goede begrip - dan ook verder steeds over revolutionair syndicalisme om zoals het Franse syndicalisme révolutionnaire de brede waaier aan revolutionaire vakbewegingen die een beroep deden op de directe actie, aan te duiden. Syndicalisme révolutionnaire wordt uiteraard ook in engere vorm gebruikt om een bepaalde subgroep uit dat geheel te benoemen en staat dan naast termen als anarcho-syndicalisme(e), revolutionary industrialism, revolutionary unionism, councilism, councilarism en zelfs one big unionism. M. van der Linden en W. Thorpe (1992).

²² Geciteerd in P. Lösche (1974), 71.

brengen; de vakbonden waren de bouwstenen van de toekomstige samenleving. Het revolutionair syndicalisme onderscheidde zich wel van het agrarische en het handwerkersanarchisme door een 'moderne' maatschappijkritiek en door het uitwerken van "real-utopische" concepten. Diverse factoren die het ontstaan van de andere types bepaalden, bleken minder doorslaggevend voor het syndicalisme. Het verband met de omvang van de bedrijven is hoegenaamd niet duidelijk in tegenstelling met wat men uit de bloei van de Confédération Générale du Travail in het laat geïndustrialiseerde Frankrijk bijvoorbeeld wel eens wil afleiden. Autoritaire bedrijfsstructuren bieden dan weer wel een mogelijke verklaringsgrond. Het vooraf bestaan van corporatieve structuren vormde zeker geen noodzaak.

De tendens tot decentralisatie die in het revolutionair syndicalisme aanwezig was, valt evenmin uit een federalistische traditie te verklaren, maar vloeide voort uit een oppositie tegen politiek centralisme (meer bepaald van de gevestigde arbeidersorganisaties) alsook tegen autoritaire bedrijfsstructuren en economische concentratie. In het bijzonder werd door deze stroming de gedecentraliseerde besluitvorming van de vroege vakbeweging tot principe verheven. Een voedingsbodem ook voor het syndicalisme vormde de teleurstelling over het reformisme en de politieke en maatschappelijke integratie van de vakbonden en socialistische partijen. Symptomatisch voor deze ontwikkeling was in Frankrijk de intrede van de socialist Millerand als minister in een burgerlijke regering, maar nog meer de rol van de Duitse sociaal-democraten in de Eerste Wereldoorlog en de daaropvolgende revolutionaire beweging.

Een zaak is volgens Lösche duidelijk na zijn poging tot typologie. Revolutionair syndicalisme enerzijds, handwerker- en agrarisch anarchisme anderzijds zijn niet het resultaat van welbepaalde doctrinaire ontwerpen, maar van een complexe, concrete sociaal-economische en politieke context. Zij duiden volgens Lösche de twee polen aan waartussen het anarchisme gesitueerd moet worden. Hij noemt zijn typologie een "ideal-typische" voorstelling. In de realiteit bestonden vele mengvormen.²³

De constatering door Lösche van een theoretisch deficit in het anarchisme-onderzoek is terecht. Het is als een afspiegeling van het gebrek aan theorievorming binnen het anarchisme zelf, lijkt hij te suggereren. De historici van het anarchisme komen inderdaad voor een deel uit 'anarchiserende' hoek. Het is niet uitgesloten dat sommigen aan die afkomst een zekere aversie tegenover verklaringsmodellen overhielden. Twee andere factoren zijn echter minstens even belangrijk om het tekort aan theorievorming te verklaren. Er is het ontbreken van voldoende bronnenmateriaal om op ernstige wijze de brug

23 In een voor de rest niet zo verifiërende analyse voegden de Oostenrijkse historici Botz, Brandstetter en Pollak het type "Intelligenz-Anarchismus" toe. G. Botz, G. Brandstetter en M. Pollak (1977), 20-21. In een bijzonder gestoffeerd artikel dan weer zet P. Schöttler (1986) de diversiteit van het revolutionaire syndicalisme in de verf.

tussen 'historische werkelijkheid' en theorie te kunnen slaan. Maar niet minder belangrijk is het feit dat de anarchistische werkelijkheid zich voor een belangrijk deel node in modellen laat inpassen. De types van Lösche zijn gebaseerd op vrij homogene, massale bewegingen, waarbij overigens verrassend Latijns-Amerika buiten beschouwing wordt gelaten.

De realiteit van het Westeuropees en zeker het Belgisch anarchisme vóór 1914 was anders. De Belgische beweging, maar niet alleen de Belgische²⁴, was sociaal verre van homogeen - voor zover de bronnen daar al iets over zeggen - en had nergens een massale aanhang. Een expliciete typologie lijkt in dat verband nog weinig relevant. We moeten hier derhalve waarschuwen voor al te hoge theoretische verwachtingen. De analyse van Lösche van de factoren - ook al blijven ze nog vrij abstract - die de ontwikkeling van het anarchisme beïnvloedden, kunnen de vraagstelling van een onderzoek naar het Belgisch anarchisme daarentegen wel verrijken.

Dit onderzoek vertrekt van een globale vraag naar de ontwikkeling van het denken²⁵ en handelen van de Belgische anarchist, van de propaganda van het woord en de daad die zij voerden - om het met de nu wat vreemd aandoende anarchistische terminologie zelf uit te drukken -, van hun organisatie ook. Diverse specifieke vragen dringen zich daarbij op. Wie waren sociologisch gezien de Belgische anarchist? In hoeverre was hun engagement te verklaren als een reactie op een - eventueel louter dreigende - wijziging van hun sociaal-economische situatie of een revolte tegen specifieke arbeidsverhoudingen? In welke mate ook knoopte dit anarchisme aan bij federalistische en coöperatieve tradities? De 'politieke' context is op zijn minst genomen even belangrijk. In hoeverre zijn de lotgevallen van het Belgisch anarchisme te verklaren uit de ontwikkeling van het landelijke politiek bestel, het gerechtelijk en politioneel apparaat inclusief. In samenhang daarmee rijst de vraag naar de uiteindelijke plaats van het terrorisme binnen het anarchisme. De antwoorden - hoe onvolledig ze soms noodgedwongen blijven - op deze vragen moeten toelaten een beeld te vormen van de Belgische context waarbinnen de anarchistische beweging een minderheidsrol werd toebedeeld.

Een onderscheid is hier op zijn plaats tussen enerzijds de anarchistische beweging zelf en anderzijds de verspreiding van de anarchistische ideeën of nog algemener: de opinievorming over het anarchisme. De uitstraling van het anarchistische gedachtegoed in België werd maar voor een deel bepaald door de plaatselijke beweging zelf. Zeker even bepalend was het buitenlandse anarchisme: de Franse en Spaanse terroristen van de jaren negentig, het

24 J. Maitron (1973); J. Polet (1969).

25 Men verwachtte hier wel geen uitgebreide reconstructie van het klassieke, 'transnationale' anarchistische gedachtegoed. Onze aandacht gaat in de eerste plaats uit naar de eigen, uiteraard niet altijd even 'originele', klemtonen die de Belgische anarchist legden.

tijdelijk bondgenootschap in Frankrijk tussen literatuur en anarchisme, de komst ook van de Franse sterintellectueel én anarchist, Elisée Reclus, in 1894 naar België. Dit onderzoek heeft de eigenlijke anarchistische beweging in België tot voorwerp, zonder evenwel de ruimere invloed van het anarchistische gedachtegoed te veronachtzamen. Het impact van de beweging zelf meten is overigens al even moeilijk als de uitstraling van de anarchistische denkbeelden in het algemeen nagaan. Menig historicus van het anarchisme gaat dan ook aan beide kwesties stilstaand voorbij.

Tot de ruimere context waarbinnen wij deze geschiedenis van het anarchisme eveneens willen plaatsen, behoort vooreerst de Belgische Werkliedenpartij. Meer dan twee decennia lang was de anarchistische beweging de belangrijkste uitvalsbasis voor kritiek ter linkerzijde op de BWP, die als het ware één van de bestaansredenen zelf van dit anarchisme vormde. De BWP heeft zich steeds meer afgeschermd tegen deze critici, maar dat kon niet beletten dat op bepaalde ogenblikken en in bepaalde regio's de schotten niet altijd even waterdicht bleken. De geschiedenis van het anarchisme in België is dan ook een stuk geschiedenis van de BWP, van haar 'reformisme' en van haar houding tegenover 'dissidenten'. De BWP dient dan niet alleen als politieke, maar ook als syndicale beweging bekeken te worden. Het onafhankelijke, vaak revolutionaire syndicalisme dat zich na 1900 mede door toedoen van anarchisten ontwikkelde, krijgt daarom ruime aandacht. Dit syndicalisme ontbreekt in de vaderlandse geschiedenissen al evenzeer als het anarchisme. Bij dit alles mag ook de socio-culturele context van het anarchisme niet verwaarloosd worden: vrijzinnigheid, antimilitarisme, ... Er is bovendien de internationale omgeving. De invloed die - onder meer - van Frankrijk uitging op de Belgische anarchisten en revolutionaire syndicalisten, was ontegensprekelijk. Dit is een reden te meer om deze Belgische beweging in een ruimer internationaal kader te plaatsen en de eigenaardigheid van haar nationale voedingsbodem te onderzoeken.

Alle internationalisme ten spijt bleken de Belgische staatsgrenzen een voldoende realiteit te vormen om op plausibele wijze dit onderzoek ruimtelijk af te bakenen. Dit neemt niet weg dat binnen dit nationale kader voor het anarchisme nog meer dan voor het socialisme regionale verscheidenheid troef was. Dit vraagt een kennis van plaatselijke toestanden die al te vaak ontbreekt, een euvel dat binnen een 'rijksbreed' onderzoek van het anarchisme bezwaarlijk helemaal kan worden verholpen. Terloops nog dit: vreemde anarchisten die in België verbleven, werden enkel in het onderzoek betrokken voor zover ze van betekenis waren voor de plaatselijke beweging.

De tijdsspanne die bestreken wordt, is eveneens vrij klassiek te noemen. Deze geschiedenis vangt aan op het ogenblik dat de anarchistische beweging ontstaat. Met de conflicten binnen de Eerste Internationale tussen autoritaire en anti-autoritaire in de jaren 1870 zagen de eerste anarchistische groepen

het licht.²⁶ Het begin van de Eerste Wereldoorlog lijkt als eindterm misschien niet altijd meer zo evident. Toch sloeg in 1914 niet alleen voor de socialisten, maar evenzeer voor de anarchisten en revolutionaire syndicalisten het uur der waarheid. Er was voor de anarchisten dan wel geen regeringsdeelname weggelegd, maar de keuze tussen nationalisme en internationalisme was er niet minder verscheurend om. Uit de Eerste Wereldoorlog werd bovendien de Russische revolutie geboren die het anarchisme - na al dat geduld oefenen - voor onverwacht grote problemen zou stellen.

Een voorlopige sociale situering van de Belgische anarchistische beweging is hier eveneens op haar plaats. Deze beweging was grotendeels een aangelegenheid van arbeiders (uit ambachtelijke en industriële sectoren). Slechts in Brussel en vooral Antwerpen werd een aanzet gegeven tot een beweging van artistieke, intellectuele (kleine) burgers. De scheiding tussen die twee werelden was groot, zoals bijvoorbeeld naar aanleiding van de komst van Reclus bleek. Ons onderzoek is dan ook toegespitst op de anarchistische arbeidersbeweging, zonder evenwel het intellectueel anarchisme uit het oog te verliezen.

We hebben gekozen voor een chronologische opbouw van het verhaal. Dergelijke aanpak laat het meest recht wedervaren aan de concrete ontwikkelingsgang van het Belgisch anarchisme. Het ligt niet in de bedoeling bij elke episode altijd weer een exhaustief beeld van de Belgische beweging te brengen. We proberen evenwel telkens scherp in te stellen op de specifieke kenmerken van elke fase. Bij wijze van besluit volgt een meer 'lange termijn'-kijk (kwantitatief, sociologisch, thematisch) op de ontwikkeling van de Belgische anarchistische beweging vóór de Eerste Wereldoorlog.

De detectie en ook ontsluiting van de bronnen voor deze geschiedenis van het Belgische anarchisme bleek bij nader toezien allesbehalve een eenvoudige zaak.²⁷ Serieuze werkinstrumenten waren nagenoeg onbestaande²⁸, het bronnenmateriaal is schaars (geworden), versnipperd, kortom moeilijk te vinden. Bibliotheken werden niet geacht zich te abonneren op subversieve geschriften. De historicus is bij zijn reconstructie van de anarchistische pers (bladen én brochures) voor een groot deel aangewezen op een zoektocht - een detective waardig - doorheen nauwelijks ontsloten verzamelingen van

²⁶ J. Maitron (1975), I, 14; R. De Jong (1967), 22.

²⁷ Met betrekking tot de geschiedenis van de Eerste Internationale steunden we bovenal op bestaand onderzoek [D. De Weerd (1968) en (1972); C. Oukhow (1967); D. Devreese (1976); D. Devreese (1988)]. Voor de jaren 1877-1882 dienden we al meer zelf de bronnen te raadplegen. Behalve op de eerder geciteerde werken van D. De Weerd konden we hier een beroep doen op een artikel van A. Mommen (1975), maar vooral op H. Sneyers die aan de Katholieke Universiteit Leuven een diepgaande licentiaatsverhandeling voorbereidt over de revolutionaire beweging te Brussel in de jaren 1877-1883. We kregen inzage in zijn resultaten die voorlopig tot 1880 gaan; deze bron wordt verder aangeduid als H. Sneyers (onuitgegeven). Voor de periode 1883-1914 tenslotte baseerden wij ons nagenoeg volledig op eigen exhaustief bronnenonderzoek.

²⁸ Wat de Franstalige anarchistische pers betreft is er inmiddels R. Bianco (1988) waaraan wij voor België onze medewerking verleenden.

pressofielen en politie en moet zelfs dan nog al te vaak vrede nemen met blijvend gefragmenteerde reeksen.²⁹

Daarbij komt dat voor de studie van het anarchisme in België vóór 1914 van anarchistische zijde zelf nagenoeg geen briefwisseling, notulen of ander onuitgegeven materiaal³⁰, en evenmin memoires bewaard zijn gebleven. Dezelfde heuristische problemen rijzen grosso modo ook bij de studie van de toenmalige socialistische beweging, vak- en vrijdenkersbeweging, in elk geval voor wat hun plaatselijke uitdrukkingen vormt. Zeldzaam zijn overigens regionale monografieën over de socialistische³¹, laat staan over de andere bewegingen. Bovendien is het onder meer voor de vakbeweging nog altijd wachten op een degelijke synthese. Blijven gelukkig - althans voor de historicus - de politieke en gerechtelijke archieven, ofschoon ook deze bronnen geen aanleiding geven tot euforie.³² In de archieven van politie en gerecht vonden we wel aanzienlijk wat knipsels uit dagbladen van uiteenlopende gezindheid, een knipwerk dat onszelf veel te ver zou hebben geleid

29 Gelukkig was er de Oostenrijkse anarchistische historicus Max Nettlau die in zijn eentje de basis zou leggen van de afdeling anarchisme van het IISG (Amsterdam), waarin ook België niet ontbreekt. Ook het gerecht deed aan enige collectievorming.

30 Wat we aan correspondentie vonden, wordt hoofdzakelijk in het Amsterdamse IISG bewaard. Het fonds Domela Nieuwenhuis bevat wat brieven die vooral belangrijk zijn voor Gent. In het fonds Nettlau steken enkele latere getuigenissen die Nettlau verzamelde met het oog op de redactie van zijn *Geschiede der Anarchie*.

31 Wat de regio's die ons interesseren aangaat, is er wat socialistisch archief bewaard voor Luik en Verviers zonder echter voor de geschiedenis van het anarchisme noemenswaardige informatie te bevatten. Nationaal zijn er de notulen van de Algemene Raad en het Landelijk Bureau van de BWP (AMSAB, 118) die mede door hun aanvankelijke beknoptheid voor ons slechts enkele gegevens bevatten. Van socialistische zijde zijn er wel memoires, maar die zijn voor de geschiedenis van het anarchisme niet altijd even bruikbaar.

32 J. Puissant (1982); G. Vanschoenbeek (1992).

33 Voor wat de plaatselijke politie aangaat blijken uiteindelijk enkel Brussel en Luik [L. Linotte (1969)] fondsen van belang te hebben nagelaten. Dit wordt gedeeltelijk gecompenseerd door het archief van het parket-generaal bij het Brusselse hof van beroep, van het parket bij de Brusselse rechtbank van eerste aanleg, alsook door tamelijk wat procesdossiers en dat niet alleen van Brusselse rechtbanken. De (algemene én persoonlijke) dossiers van de Vreemdelingenpolitie stellen dan weer teleur. Er zijn nochtans duidelijke aanwijzingen dat zowel deze instantie alsook het parket bij de Brusselse rechtbank van eerste aanleg ooit over een omvangrijke documentatie hebben beschikt [zie bv. ARA, Park Brs, IV, 96, Proc Kon, 1-12-1892; II, 720, Proc Kon, 24-1-1893; Park-gen Brs, 215, B, 30]. Men kan zich trouwens de vraag stellen wat er in de praktijk vaak terecht is gekomen van de talrijke rapporten die plaatselijke politiediensten met het oog op de ordehandhaving dienden op te stellen. Voor de provinciegouverneur was hierbij een belangrijke intermediaire rol weggelegd. Van de provincies waar de anarchisten actief waren, blijkt voor zover we weten enkel Luik over een voor ons interessant archief inzake openbare veiligheid te beschikken [L. Linotte (1964)]. We hebben uiteindelijk afgezien van de raadpleging van buitenlandse politieke bronnen, inlichtingen ingewonnen te Rijsel en te Parijs, een steekproef ook te Parijs [ARCHIVES NATIONALES PARIS, F/7/12905, d. 5], de publikatie van Duitse politiebinnen [zie vooral R. Höhn (1964); ook in D. Fricke en R. Knaack (1983)] sterkten ons in de mening dat het grensnuut van dit onderzoek al te zeer in neerwaartse lijn zou gaan. Dergelijke internationale zoektocht is overigens schier eindeloos en leidt met evenveel reden naar Londen, Rome en zelfs Moskou. Over Moskou nog dit: de recente ophefmakende vondsten van Belgisch archiefmateriaal in het Bijzonder Archief van het Centraal Staatsarchief lijken voor het anarchisme van minder belang te zijn uitzondering gemaakt misschien voor het fonds L'Afranchissement en het fonds Louis Bertrand (dat een onderdeel vormt van het grotere fonds 18, Nationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis). Een en ander blijkt uit AMSAB-Tijdingen (1992)¹⁶ en inlichtingen ingewonnen bij Michel Vermote, archivaris bij het AMSAB.

en dat wij enkel nog aanvulden met steekproeven in de socialistische kranten *Le Peuple* en *Vooruit* en in mindere mate ook in de 'burgerlijke' dagbladen.³⁴

Ondanks alle heuristische inspanningen tot en met een speurtocht gewapend met statief en fototoestel die ons voerde naar middeleeuwse kelders (Mechelen), verlaten spoorwegstationnetjes (Luik) en het achterhuis van een bejaardentehuis waar poezen zich nestelden tussen de bundels (Schaarbeek), blijft ons bronnenmateriaal alvast in één opzicht eenzijdig. We hadden al te weinig de kans om de anarchistische beweging van binnenuit te bekijken. Daarvoor ontbraken bronnen van anarchistische zijde. Maar ook de rapportering door de politiediensten wierp zelden veel licht op de interne anarchistische keuken.³⁵ Het belang van de anarchistische (binnen- én buitenlandse) pers als bron voor dit onderzoek wordt er alleen maar groter door.³⁶

34 In het bijzonder voor *Vooruit* kregen we vanwege Guy Vanschoenbeek, die deze krant wel systematisch doorkeek, diverse aanwijzingen, waarvoor onze uitdrukkelijke dank.

35 Zie in dat verband ook J. Puissant (1977).

36 Dan lijkt het bronnenmateriaal dat voor de jaren 1860 en 1870, de tijd van de Eerste Internationale, bewaard werd, van een zeldzame rijkdom. Zie inzake het belang van de anarchistische pers ook R. Bianco (1988), 47. Enigszins paradoxaal misschien hebben we biografische notities beknopt gehouden, niet het minst omdat de op stapel staande *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier belge* het aangewezen forum lijkt voor meer uitgebreide biografische gegevens.

DE WORDING VAN DE BELGISCHE SOCIALISTISCHE BEWEGING

Een autoritaire of anti-autoritaire Internationale ?

Toen Proudhon zijn geschriften de wereld instuurde, was er nog geen sprake van een echte anarchistische beweging. Het was pas met de vorming van het Internationaal Werkliedenverbond (IWV), beter gekend als Eerste Internationale, in 1864 en de conflicten binnen zijn schoot tussen zogenaamde autoritairen en anti-autoritairen, dat de eerste anarchistische groepen ontstonden. Met name de anti-autoritaire stroming lag voor een goed deel in de lijn van het anti-etatistische, federalistische gedachtengoed van Proudhon. Proudhon, de vader van het anarchisme, noemde zich echter naar het einde van zijn leven bij voorkeur federalist. En ook zijn volgelingen schrokken er voor terug zich zo maar anarchist te noemen. Het proudhonistisch gedachtengoed was overigens niet zo eenduidig.¹

Een en ander verklaart hoe aan de tweespalt binnen de Internationale tussen autoritairen en anti-autoritairen een tegenstelling vooraf ging tussen wat we grofweg mutualisten en collectivisten zouden kunnen noemen. Het door Proudhon geïnspireerde mutualisme of - op zijn Frans - mutuëllisme streefde ernaar de autonomie van het individu op vreedzame wijze, binnen het kader van de bestaande sociaal-economische orde, te bewerkstelligen. Met die bedoeling wou het mutualisme de geldhuishouding vervangen door een ruilstelsel op basis van kredietbons. Hierbij vormde het aantal arbeidsuren dat vereist was voor de vervaardiging van produkten de grondslag voor hun waardebeoordeling. Bovendien moest alles wat met krediet te maken had, uit de greep van de kapitalistische banken worden gehaald. Die banken roomden immers door middel van reuzeïntresten het grootste deel van de opbrengst van de arbeid af. Proudhon bepleitte de oprichting van zogenaamde "sociétés mutuelles" door de voortbrengers. Deze onderlinge (bijstands-)maatschappijen, waarvan het kapitaal werd gevormd door de aandelen van de klanten, dienden krediet te verlenen tegen minimale intresten nodig om de administratieve kosten te dekken. Dankzij dit systeem van goedkoop krediet, zou volgens Proudhon overgegaan kunnen worden tot de "liquidation sociale". Met dit krediet zouden de boeren gronden kunnen afkopen en zouden coöperaties van arbeiders in de

¹ R. De Jong (1967), 22; J. Maitron (1975), I, 14. Over de Eerste Internationale zie onder meer E. Labrousse e.a. (1968); G. Cole (1961), 88-236; A. Kriegel (1972), 603-634; J. Braunthal (1978), I, 101-200.

plaats kunnen treden van ondernemers zonder dat men tot een gewelddadige onteigening diende over te gaan. De door Proudhon in 1848 opgerichte, maar vrij vlug verboden Banque du Peuple was een poging in die richting. In het algemeen was het mutualisme met zijn ruil- en kredietsysteem een belangrijke inspiratiebron bij de oprichting van coöperatieven en onderlinge bijstandsmaatschappijen.

Dit mutualisme, dat vooral in Frankrijk en Zwitserland, maar ook in België aanhang vond, had de beginnende Internationale in belangrijke mate beïnvloed, maar werd met de jaren hoe langer hoe meer in het defensief gedrongen. Definitief breekpunt werd de kwestie van het privé-bezit, dat door de mutualisten in naam van de persoonlijke vrijheid werd verdedigd. De collectivisten daarentegen, beklemtoonden eensgezind de noodzaak om niet alleen de door de mutualisten voorgestelde transport- en kredietsector, maar ook de grond tot gemeenschappelijk bezit te maken. Op het Brussels congres van 1868 moest het mutualisme de duimen leggen; het principe van de individuele eigendom werd verworpen. Het collectivisme, men zou het ook een vorm van onvolkomen communisme kunnen noemen, werd naar voren geschoven.²

Het collectivistisch kamp bleek echter allesbehalve homogeen te zijn. Grote interne tegenstellingen kwamen al vlug aan de oppervlakte. Een aanzienlijke groep ging zich afzetten tegen wat ze noemde het autoritair communisme van Marx en zijn - onder meer Duitse - achterban. In de Rus Michael Bakoenin, die in 1868 aansloot bij de Internationale en die een grote invloed had op de toenmalige arbeidersbeweging in Spanje, Italië en ook Zwitserland, vond de 'anti-autoritaire' lijn een doorgewinterde inspirator.³

Het principe van het collectief grondbezit stelden de anti-autoritair niet ter discussie. Met klem echter verdedigden ze hun federalistische beginselen inzake de organisatie van de Internationale tegen de centralistische neiging van de marxisten. De Internationale diende een vrije federatie van vrije verenigingen te zijn; de bevoegdheden van de Algemene Raad te Londen, waar Marx nogal wat in de pap te brokken had, dienden dan ook tot een minimum te worden herleid. Niet minder heftig waren de anti-autoritair in hun veroordeling van het communisme à la Marx, dat naar hun mening door de nationalisering van de grond alle maatschappelijke krachten wilde concentreren in handen van de staat, terwijl zij juist de totale vernietiging van die staat en de inrichting van de maatschappij van onderen naar boven door middel van de vrije vereniging voor ogen hadden. Zo wilden ze ook niet weten van de organisatie van de arbeidersklasse in een afzonderlijke politieke partij met

het oog op de verovering van de staatsmacht zoals Marx en de zijnen dat voorstonden. Bakoenin en zijn aanhangers noemden zich bij voorkeur collectivisten. Daarmee wilden ze in tegenstelling met het 'autoritair communisme' een federalistisch, anti-etatistisch, kortom 'anarchistisch' collectivisme aanduiden. Voor alles lag de klemtoon op hun anti-autoritaire ingesteldheid: ze wilden zelfs niet eens pogen vooraf de vorm te bepalen die de consumptie zou aannemen binnen een maatschappij waar alles onteigend zou zijn.

Binnen de Internationale was de wagen nu voorgoed aan het rollen. Twee doctrines - aan de ene kant de marxisten, de communisten, de autoritair of hoe men ze ook noemen wil, aan de andere kant de Bakoeninisten, de anti-autoritaire collectivisten - en bovendien twee nagenoeg totaal tegengestelde persoonlijkheden stonden met getrokken messen tegenover elkaar. Een langdurige strijd tussen twee stromingen binnen de socialistische familie nam daarmee een aanvang: (politieke) socialisten, sociaal-democraten, reformisten enerzijds, anarchisten, anarcho(revolutionair)-syndicalisten anderzijds zouden naderhand het dispuut onverzoenlijk voortzetten.

Het conflict zelf spitste zich aanvankelijk toe op de vraag om toetreding tot de Internationale vanwege de Alliance Internationale de la Démocratie Socialiste, een door Bakoenin kersvers opgericht genootschap met internationale vertakkingen in Frankrijk, Spanje en Italië. Bakoenin, die in 1868 in eigen naam als lid van de Geneefse afdeling aan de Internationale was verbonden, stootte echter op de weigering van de Algemene Raad te Londen om de Alliantie in haar geheel als internationale organisatie op te nemen. De Algemene Raad was echter wel van mening dat de verschillende afdelingen van de Alliance afdelingen van de Internationale konden worden. In 1869 werd de Geneefse afdeling van de Alliance dan ook unaniem door de Algemene Raad aanvaard binnen de Internationale, maar onmiddellijk daarop opnieuw geweigerd door het Geneefse centraal comité van de Fédération Romande. Mede onder invloed van de tragische Commune-ervaring bleef de kwestie hangende tot in 1871. Toen hechtte een conferentie in Londen haar goedkeuring aan de oprichting van een Bakoeningezinde Fédération Jurassienne, die dan de 'dissidenten' uit de Fédération Romande zou groeperen.

Maar daarmee was de kous niet af; integendeel, de tegenstellingen namen in alle hevigheid toe. Inmiddels waren de posities binnen de Internationale aanzienlijk gewijzigd. Op het congres van Basel in 1869 was de meerderheid nog in handen van de anti-autoritaire collectivisten. Op het vijfde congres van Den Haag in 1872 daarentegen was de situatie omgeslagen in het nadeel van de Bakoenin-aanhang. Dit congres zou de geschiedenis ingaan als dat van de grote scheuring binnen de socialistische familie tussen de autoritair en de anti-autoritair. De pro-Marx meerderheid ging er over tot de roeying van Bakoenin, evenals van James Guillaume, de bezieler van de Jura-federatie. Terzelfdertijd werd ook besloten de zetel van de Internationale over te bren-

2 M. Nettlau (1927), 80-87; G. Cole (1961), 88-133; J. Maitron (1975), I, 42-49; G. Gurvitch (1965); J. Bartier e.a. (1967); J. Bancal (1967); D. Guérin (1967).

3 Over deze strijd tussen autoritair en anti-autoritair: M. Nettlau (1927), 88-205; M. Molnar (1963); M. Molnar (1968); A. Lehning (1968); J. Maitron (1975), I, 109-132. Zie ook M. van der Linden (1988).

gen naar New York, waar de organisatie in 1876, ver verwijderd van haar voedingsbodem en vrijwel vergeten, haar laatste adem uitblies.

De anti-autoritair bleven na Den Haag niet bij de pakken zitten. Nog in hetzelfde jaar riepen ze een internationaal congres bijeen in Saint-Imier, een plaatsje in de Zwitserse Jura. Ze legden er de eerste steen van een op te richten nieuwe, dit keer anti-autoritaire Internationale, die het jaar daarop, in 1873, definitief het daglicht zou zien op het internationaal anti-autoritair congres te Genève. Dit Geneefse congres noemde zichzelf de enige erfgenaam van de Internationale en eigende zich dan ook de titel van zesde algemeen congres van het Internationaal Werkliedenverbond toe. Het congres besloot de Algemene Raad, toch niets anders meer dan een instrument in handen van de marxisten, af te schaffen en de federaties totale autonomie te verlenen. Meteen werd bepaald dat de verantwoordelijkheid voor het federaal bureau en de voorbereiding van het jaarlijks congres elk jaar bij een andere regionale federatie moest berusten. Een federalistische, autonomistische wind waaide door deze 'nieuwe' Internationale. De ruggegraat van de 'anarchistische' Internationale werd gevormd door de Jura-federatie en de Spaanse, de Italiaanse en ook de Belgische federatie. Haar betekenis mag overigens niet worden onderschat: juist in die tijd ontwikkelden zich anarchistische bewegingen in diverse, vooral Latijnse landen.⁴

De Internationale in België

De Internationale maakte in België vooral in de jaren 1868-1869 een stormachtige ontwikkeling door. Zij boekte succes bij intellectuelen en bij arbeiders uit ambachtelijke én industriële sectoren. Ze ontplooipte zich in nagenoeg alle stedelijke en industriële centra. Daarbij recruteerde ze in 'moderne' sectoren als de katoennijverheid, de mijnbouw, de metaalnijverheid maar ook in een sector waar zich de overgang van huis- naar fabrieksarbeid voltrok, als de wolnijverheid. De Internationale combineerde in België net zo goed als ergens anders het pragmatische streven om door de vakbeweging binnen het heersende bestel een concrete lotsverbetering te bewerken met het principiële toen nog vrij korte-termijnstreven om aan datzelfde bestel een einde te maken door de invoering van het socialisme. De internationalisten zagen in de veelheid aan bestaande arbeidersorganisaties het kader van de imminent geachte toekomstmaatschappij, waarmee ze meteen de beide doelstellingen op elkaar afstemden. Gedurende korte tijd werd ook in België een grote diversiteit aan arbeidersgroepen in één revolutionaire socialistische be-

⁴ Over de Internationale van Saint-Imier zie o.a. M. Nettlau (1927), 206-227, 237-245; J. Maitron (1975), I, 67-75, 79-80.

weging verenigd. De Internationale stelde zich onafhankelijk op van burgerlijke groepen en hield zich buiten de officiële politiek. Zij vormde de aanzet van een tegenmaatschappij van de arbeiders waar de "représentation du travail" stond tegenover het burgerlijke parlement.⁵

Begin de jaren zeventig, met de Frans-Duitse oorlog en de Commune, beleefde de beweging een terugval. Maar wellicht liet zich al eerder een stagnatie gevoelen. De Internationale had geen wezenlijk aandeel in de acties van de arbeiders die vanaf de zomer van 1871 aanmerkelijk toenamen. Had de arbeidersbeweging geen nood meer aan de Internationale als katalysator of wensten de vakbonden na de Commune niet meer vereenzelvigd te worden met de Internationale? In elk geval groeiden Internationale en vakbeweging uit elkaar. Tegelijk werd de Belgische internationalisten betrokken bij de ruzie tussen autoritair en anti-autoritair. Op het internationaal congres van 1872 in Den Haag verwierpen de Belgische afgevaardigden, tegen de Algemene Raad van de Internationale in, de verovering van de macht langs politieke weg en kozen zij voor het behoud van de lokale, regionale en nationale autonomie binnen de internationale arbeidersbeweging. Het verdoordreven streven naar zelfstandigheid werd mede gelegitimeerd door de verwachting van een spoedige revolutie. De daaruit voortvloeiende toekomstmaatschappij zou immers van onderuit worden opgebouwd. De Belgische Federatie vervoegde zich niet veel later bij de Anti-autoritaire Internationale.

Het zwaartepunt van de Belgische federatie lag, zeker na 1872, te Verviers. De Internationale telde er op haar hoogtepunt 6 à 7.000 leden. Een verklaring voor deze massale aanhang wordt al eens gezocht in de omschakeling van huisarbeid naar fabrieksarbeid die zich toen in de wolnijverheid voltrok⁶. De coöperatieve beweging vond al die tijd weinig verdedigers te Verviers, maar vanaf 1872 werd binnen de plaatselijke federatie ook de vakbeweging ter discussie gesteld. De Commune had de internationalisten geradicaliseerd, de vele mislukte stakingen van 1872 deden de rest. Er gingen meer en meer stemmen op die partiële stakingen en politieke actie afwezen als verspilling van energie. De revolutionaire propaganda, de afschaffing van de staat diende een absolute prioriteit te worden.

De crisis die zich vanaf 1873 liet voelen, ging gepaard met een duidelijke terugval van de arbeidersbeweging en met haar van de Internationale. Te Verviers versterkte zij de revolutionaire tendens. Weerstandskassen dienden

⁵ Over de Internationale in België zie onder meer: D. Devreese (1990), 36-37; D. Devreese (1988); D. Devreese (1976); D. De Weerdt (1983); D. De Weerdt (1972); B. Dandois (1974); J. Dhondt en C. Oukhow (1968); C. Oukhow (1967), V-LII. Een omvangrijke bronnenpublicatie vormt H. Wouters (1963-1971). Zie verder voor Brussel H. Collin-Dajch (1956) en voor Luik L. Halkin (1966), M. Zanatta (1971) en (1972).

⁶ Een ander lijkt alvast paradoxaal in het licht van de traditionele voorstelling van de vroeg gemechaniseerde wolnijverheid. Laten we in elk geval opmerken dat de ontwikkeling van de socialistische beweging vóór 1885 zowel algemeen-landelijk als in het bijzonder te Verviers nog onvoldoende bestudeerd werd.

plaats te ruimen voor propagandagroepen. Op landelijk niveau vond een ontvetting plaats van de centrale organen. Diverse regionale federaties werden hierdoor aan hun lot overgelaten in toch wel moeilijke tijden. Zij verdwenen of leidden verder een vegetatief bestaan. Tegelijk bleek de revolutie niet voor morgen te zijn; dit beperkte de aanhang van de exclusief revolutionaire groepen onder de arbeiders. Het Belgisch revolutionair, antipolitiek front begon steeds meer barsten te vertonen. Vooral in Gent en in Brussel manifesteerde zich een sociaal-democratische strekking die haar gedachtengoed uit Duitsland importeerde. De verwezenlijking van het socialisme werd in deze optie een middellange-termijnverwachting. De arbeidersorganisaties werden hierbij minder beschouwd als het kader van de toekomstige maatschappij, dan wel als speerpunten in de strijd voor onmiddellijke hervormingen, niet het minst de politieke vertegenwoordiging van de arbeiders. De invloed van deze politieke, 'reformistische' strekking liet zich ook in Verviers gevoelen. In 1876 werd de zetel van de Belgische Algemene Raad naar Antwerpen overgebracht. *Le Mirabeau*, dat in principe de spreekbuis van de hele Belgische Internationale was, fungeerde nog enkel als tribune voor de Waalse groepen. Het blad legde overigens een grotere openheid aan de dag voor de gematigde socialist. De revolutionairen werden er zelfs even van de leiding verdrongen; ze hergroepeerden zich in L'Etincelle. Dit genootschap kreeg in 1877 opnieuw greep op *Le Mirabeau* om de zaak in mei 1878 definitief over te laten en met de uitgave van *Le Cri du peuple* te beginnen.⁷

De Anti-autoritaire Internationale was geen lang leven beschoren. In 1877 vond te Verviers haar negende congres plaats. Het zou geen onmiddellijk verlengstuk meer krijgen. Op het daarop volgend algemeen socialistisch congres in Gent bevestigde de Vlaamse fractie binnen de Belgische federatie officieel haar sociaal-democratische voorkeur. In 1878 verloor de Jura-federatie haar leidsman Guillaume, die naar Parijs uitweek. Bovendien moest de Spaanse federatie, zonder twijfel de sterkste van alle, reeds in 1874 de clandestiniteit opzoeken; deze federatie bleef verboden tot 1881. Terwijl de Anti-autoritaire Internationale haar zwanezang zong, zette zich in Vlaanderen en tot op zeker hoogte in Brussel de sociaal-democratische strekking door.⁸ Met de jaren kreeg de term socialisme steeds meer een politieke ('etatistische') en (zeker in België) uiteindelijk ook een 'reformistische' bijklank.

7 Zie in het bijzonder voor Verviers: R. Bonaventure (1962), 42-45; D. De Weerd (1968), 183-194; F. Joris (1982), *Presse*, 129-133; F. Joris (1982), *Métallurgistes*, 55-56; J. Messiaen en A. Musick (1985), 9-11.

8 M. Nettleau (1927), 254-282; G. Vanschoenbeek (1992), 193-197.

Socialistische partijvorming en revolutionair weerwerk

Al in 1877 werden de Vlaamse Socialistische Arbeiderspartij en de Brabantse (in praktijk vooral Brusselse) Socialistische Partij gesticht. Dit vormde evenwel nog geen aanzet voor een socialistische zegetocht. Een landelijke formatie bleef bij gebrek aan Waalse medewerking vooralsnog onhaalbaar. Te Brussel was een omvorming van de Internationale tot een politieke partij zoals te Gent was gebeurd, niet mogelijk door de nawerking van een revolutionaire, federalistische en apolitieke tendens. De Brabantse Socialistische Partij werd dan maar buiten het kader van de Internationale gelanceerd, maar werd spoedig van binnenuit uitgehold door radicalen die in de politieke actie enkel een medium voor de revolutionaire propaganda zagen. Zij werden in deze oppositie gesteund door een volstrekt antipolitieke anarchistische minderheid. Noch de Vlaamse, noch de Brabantse Socialistische Partij bleken een succes te zijn.⁹

In april 1879 smolten de Vlaamse Socialistische Arbeiderspartij en de Brabantse Socialistische Partij samen tot de Belgische Socialistische Partij (BSP), al bij al een losse organisatie van plaatselijke groepen en federaties. De stichters beoogden de politieke actie; de eis van het algemeen stemrecht moest het bindmiddel vormen. De nieuwe partij leek ook aansluiting te vinden bij mijnwerkersgroepen in de Borinage. De kennismaking met het IWV was in deze streek kort en oppervlakkig geweest, maar naar aanleiding van diverse stakingen vanaf 1877 kon de Brusselse arbeidersbeweging de banden opnieuw aanhalen. In het bijzonder de militanten van de Arbeidskamer (of *Chambre du Travail*, een samenwerkingsverband van enkele vakgroepen) en de BSP hadden vanaf 1879 mede onder impuls van Louis Bertrand een groeiend succes. Einde dat jaar overspoelde een nieuwe stakingsgolf het mijnbekken. Louis Bertrand en de zijnen hadden steeds de nadruk gelegd op de noodzaak van organisatie en niet het minst van sterke stakingskassen. De stakingsbeweging was naar hun mening erg voorbarig, maar was evenwel niet te stuiten. De Brusselaars slaagden er wel in aan de beweging de nodige organisatorische onderbouw te geven, maar dat kon niet verhinderen dat de stakers het onderspit dolven.

Op 1 februari 1880 vond een nieuw congres van de BSP plaats waarop de Waalse vertegenwoordiging vooral uit de Borinage kwam. Het congres besloot om een grote campagne voor het algemeen stemrecht te lanceren. Al vlug werd duidelijk dat op deze onderneming een dubbele hypotheek woog. Vooreerst gingen de progressieve liberalen niet in op de uitnodiging tot verruiming. Vervolgens bestond binnen de de BSP onenigheid over de te volgen

9 Voor de Brabantse Socialistische Partij zie H. Sneyers (onuitgegeven), 2-8. Voor de VSAP zie G. Vanschoenbeek (1992), 183-199; D. De Weerd (1959). Over de diverse socialistische partijen die in de jaren 1877-1879 werden gevormd zie onder meer D. De Weerd (1972); A. Mommen (1980), 13-16.

strategie. Op het congres werd besloten om een nationale petitie voor het algemeen stemrecht te houden, alsook om - in geval met de petitie geen rekening werd gehouden - in augustus naar aanleiding van de 50ste verjaardag van België een nationale betoging te organiseren. Het idee van een petitie stootte echter op grote tegenstand binnen de BSP.¹⁰

Te Brussel bleek zich binnen de partij sinds 1879 rond de persoon van Emmanuel Chauvière een belangrijke revolutionaire tendens te hebben gevormd. De Franse blanquist en communard Chauvière had zich sinds 1876 in de hoofdstad gevestigd en ontwikkelde er gaandeweg een belangrijke activiteit binnen de vrijdenkers- en arbeidersbeweging.¹¹ Zijn leermeester Louis-Auguste Blanqui getrouw verdedigde hij een revolutionair staats-socialisme. Een erg uitgewerkte strategie leverde hij niet. Hij was voorstander van de politieke actie en van de beweging voor het algemeen stemrecht, zij het enkel om de revolutionaire perspectieven die zij boden. Jean Puissant typeert hem als de vertegenwoordiger van een negentiende-eeuws revolutionair socialisme dat er niet in slaagde "ni à structurer ni à préparer dans les faits l'issue révolutionnaire dont il parle tant".¹²

Dat verhinderde niet dat onder zijn impuls in de volkse buurten van Brussel een dertigtal revolutionaire straat- en wijkkringen tot stand kwamen. Het dienden kleine, geheime groepen te zijn die vaak van samenstelling wisselden en zich op tijd en stond ontbonden. Samenweerderig als ze waren wilden deze groepen geen sporen nalaten. Veel is er dan ook niet over deze groepen geweten. De politie schatte het aantal leden van de Cercles Réunis op een twee- à driehonderd, maar telde in 1881 ook 57 groepen, wat overdreven lijkt. Zij werden overkoepeld door het Comité Central des Cercles Réunis. Chauvière, die in 1880 ook *Les Droits du peuple* uitgaf, riep zo te Brussel een blanquistisch geïnspireerde, zij het niet exclusivistische, revolutionaire organisatie in het leven.

Gelijk voltrok zich te Brussel ook een anarchistische groepsvorming. De oorsprong daarvan lag binnen de Internationale. De Brusselse afdeling kende met de teloorgang van de Brabantse Socialistische Partij enige heropleving. Verscheidene leden van de partij vervoegden zich bij de rangen van de Internationale. Vooral vanaf 1878 nam daarbinnen de invloed van gematigden als Louis Bertrand en César De Paepe gevoelig af. In 1879 droeg de Brusselse Internationale (opnieuw) een duidelijk revolutionaire, om niet te zeggen anarchistische stempel. Tegelijk kende de organisatie geen uitbreiding meer ten gevolge van de oprichting van specifieke revolutionaire groepen, in

het bijzonder de blanquistisch geïnspireerde Cercles Réunis. Maar ook de anarchisten riepen in 1879 een eigen organisatie in het leven: de Ligue Collectiviste-Anarchiste.¹³

Alle invloed van de anarchisten ten spijt vormde de Internationale ideologisch geen homogene groep. Bovendien werden de anarchisten in de recent gestichte Cercles Réunis geconfronteerd met een nieuwe, autoritaire revolutionaire strekking rond Chauvière. Het deed de behoefte aan een eigen anarchistische groepering als uitvalsbasis voor de actie binnen andere groepen, inclusief de BSP, toenemen. Deze eigen groep moest bovendien instaan voor een specifieke anarchistische propaganda door middel van meetings en een eigen blad. Met deze doelstellingen voor ogen startte de Ligue Collectiviste-Anarchiste omstreeks september 1879 haar werking.¹⁴

De kern van de Ligue werd gevormd door Laurent Verrycken, secretaris-correspondent, Hubert Delsaute en Charles Debuyger. Verrycken had nog de oprichting van de Brusselse afdeling van de Internationale in 1865 meegeemaakt en vertegenwoordigde de Belgische federatie onder meer op het Londense congres waar hij zich tegen de voorstellen van Marx keerde. Na Den Haag trok hij de anti-autoritaire kaart. Geconfronteerd met de inzinking van de Brusselse afdeling van de Internationale zocht hij in 1876 tijdelijk enige toenadering tot de gematigde socialisten. Delsaute had zijn sporen al verdiend als secretaris van de vrijdenkersgroep L'Affranchissement. In 1869 maakte hij deel uit van een groep revolutionaire scheurmakers binnen de Brusselse afdeling van de Internationale. Toen de Belgische federatie aansloot bij de anti-autoritaire vleugel van de Internationale, werd hij opnieuw, zij het een weinig trouw, lid van de Brusselse afdeling. De radicale oppositie binnen de Arbeidskamer, de Brabantse Socialistische Partij en de Belgische Socialistische Partij kregen zijn voorkeur. Communard Debuyger ten slotte was na de teleurstellende ervaring met de Brabantse Socialistische Partij steeds meer de revolutionaire toer opgegaan.¹⁵

Dat Verrycken de functie van secretaris-correspondent bekleedde, wees er al op: de Ligue Collectiviste-Anarchiste was niet wars van enige organisatie. De leden van de bond hadden met name een "federaal pact", "een contract" gesloten. Zij gingen ervan uit dat de individuele zelfstandigheid de eerste voorwaarde was voor de menselijke ontvoogding. "Tout règlement ou contrat

10 J. Puissant (1982), 191-197; A. Mommen (1975), 5-8; A. Mommen (1980), 17.

11 Over Chauvière en de revolutionair-socialistische stroming die hij inspireerde, zie ARA, Vrppl, 311.118; E. Chauvière; R. Abs (1971), *Chauvière, Emmanuel*, in: *BN, Supplément*, IX, 147-155; *Chauvière, Emmanuel* (1973), in: *DBMOF*, XI, 190-191; D. De Weerd (1968), 137-141; D. De Weerd (1972), 101-103; J. Puissant (1982), 198-199; A. Mommen (1975), 11-13; A. Schaner (1965), 20-24.

12 J. Puissant (1982), 198-199.

13 In verband met de Brusselse afdeling van de Internationale in de jaren 1877-1879, zie H. Sneyers (onuitgegeven), 15-54.

14 Over de Ligue Collectiviste-Anarchiste, zie H. Sneyers (onuitgegeven), 172-240; A. Schaner (1965), 25-29; D. De Weerd (1968), 142; D. De Weerd (1972), 103.

15 Laurent Verrycken (1835 Grimbergen - 1892 Brussel), bakker, vanaf 1872 boekhandelaar. D. De Weerd (1972), 182, passim; A. Schaner (1965), 36; H. Sneyers (onuitgegeven), 20-21, passim; M. Nettleau (1927), passim; M. Nettleau (1931), passim. Hubert Delsaute (soms ook Delsante; *1848 Luik), bediende. D. De Weerd (1972), 27, 108; M. Nettleau (1927), 303; M. Nettleau (1931), 167-168, 192; H. Sneyers (onuitgegeven), 175-188, passim. Charles Debuygher (*1884), vergulder. D. De Weerd (1972), 102, 103, 108, 159; H. Sneyers (onuitgegeven), 23, 198-199.

ne doit servir qu'à ériger dans un certain ordre ces principes en fait." Door zich te verenigen wilden deze anarchisten "consolider leurs pas pour arriver à la vraie égalité dans l'humanité". Deze vereniging bracht met zich mee: beslissingen bij meerderheid, verplichte bijdrage, aanvaardingsprocedure, installatie van een comité.¹⁶ Met deze organisatievorm sloot de Ligue Collectiviste-Anarchiste aan bij een gewoonte binnen het toenmalig socialistisch verenigingsleven. Enkele jaren later zou de anarchistische groepsvorming, mede onder internationale invloed, breken met deze organisatorische traditie.

De leden van de kring noemden zich collectivisten, anarchisten en revolutionairen. Collectivisten omdat naar hun mening de bodem(rijkdom) toebehoorde aan de hele mensheid, omdat de arbeid wezenlijk een collectief karakter had en het produkt van die arbeid dan ook de gemeenschap toekwam. Anarchisten noemden zij zich omdat ze tegenstanders waren van elke vorm van regering. Revolutionairen ten slotte omdat regeringen slechts met geweld konden worden uitgeschakeld. De Ligue wilde tegelijk vrijheid, gelijkheid en solidariteit: solidariteit was enkel mogelijk tussen vrije en gelijke burgers. De bond kleeftde ook het materialisme aan: de vervlochtenheid van deze en andere Brusselse socialistische groepen met de vrijdenkersbeweging was groot.¹⁷

Opvallend was - haar naam sprak voor zich - dat de groep het collectivisme aankleeftde en niet het communisme zoals dat onder meer in Italië en Zwitserland binnen de Anti-autoritaire Internationale opgeld had gedaan. In 1876 al werd een verklaring van twee Italianen, Carlo Cafiero en Errico Malatesta, namens de Italiaanse federatie op haar congres te Firenze, gepubliceerd in de *Bulletin de la Fédération Jurassienne*. De verklaring was niet van belang ontbloot. Ze vormde een aanzet tot een duidelijke koerswending van de toenmalige anarchistische beweging. In tegenstelling met de mutualisten hadden de anti-autoritaire collectivisten altijd de noodzaak van collectivisatie van de produktiemiddelen vooropgesteld. Aan de produkten van de arbeid raakten deze collectivisten echter met geen vinger. In hun ogen was het persoonlijk bezit ervan een noodzakelijke waarborg voor de persoonlijke vrijheid. Dit principe werd door het Florentijns congres van de Italiaanse federatie voorgoed op de helling gezet. Niet alleen de produktiemiddelen moesten gemeenschappelijk bezit worden, maar tevens de produkten van de arbeid zelf. "Aan ieder volgens zijn behoeften" drong zich van dan af onafwendbaar op als de enige regel binnen het anarchistisch denken, die produktie en consumptie mocht beheersen, en dit in naam van het solidariteitsbeginsel.

De definitieve heiliging van bovengenoemde stelregel greep plaats op het congres van de Jura-federatie te La Chaux-de-Fonds in 1880. Door de aanwe-

zigheid van belangrijke militanten als de Rus Peter Kropotkin, de Italiaan Carlo Cafiero, de Fransman Elisée Reclus en anderen mocht het congres zowaar pretenderen representatief te zijn voor nagenoeg het hele internationale anarchisme van toen. Onbeschroomd kozen de militanten die in La Chaux-de-Fonds waren verzameld, voor het communisme als einddoel van de anarchistische actie, al of niet met het collectivisme als tijdelijke overgangsvorm. Waar in het anarchistische kamp communist voorheen gelijk stond met marxist, staatscommunist, voorstander van het gezag, werd een communist vanaf 1880 heel eenvoudig elkeen die voorvechter was van de formule 'ieder volgens zijn behoeften'. Veiligheidshalve liet men aan de term communist het epitheton anarchistisch of libertair voorafgaan. Het congres precizeerde ook hoe de gemeente (commune), de basis van de toekomstige maatschappij, er zou uitzien of, beter, er niet zou mogen uitzien. Te allen prijze moest men vermijden dat de gemeente een soort ministaat zou worden. "La commune n'est pour nous que l'expression synthétique de la forme organique des libres groupements humains".¹⁸ Het werd helemaal moeilijk toen onder meer de Belgische 'reformisten' mettertijd het collectivisme expliciet in hun vaandel schreven.

Niet alleen de doctrine werd circa 1880 in een nieuwe vorm gegoten. Volgens een politiebron werd het congres te La Chaux-de-Fonds in 1880 voorafgegaan door een geheime sessie met de belangrijkste militanten: Kropotkin, Reclus enz., waarop ook de te volgen tactiek aan een grondig onderzoek werd onderworpen. De tactiek die daar uit de bus kwam, ging de geschiedenis in als de zogenaamde propaganda van de daad. Beoogd werd de totale, gewelddadige vernietiging van de bestaande instellingen. Verder werd de noodzaak beklemtoond alle mogelijke inspanningen te leveren om door daden de revolutionaire idee en de geest van revolutie te propageren. Dat men de sfeer van de wettelijkheid moest verlaten lag voor de hand. Alle actie - zo vertelt ons toch het politieverslag van de bijeenkomst - moest verschoven worden naar het domein van de onwettelijkheid, dit was de enige weg die tot de revolutie leidde. Nog in dat verband werd gewezen op de voordelen die de studie en de toepassing van techniek en scheikunde konden opleveren. Ten slotte bleef men vasthouden aan de autonomie van de groepen en de individuen, maar stelde men wel de oprichting van een centraal bureau voor internationale inlichtingen voor, teneinde de contacten tussen de groepen te vergemakkelijken.¹⁹

Ze mochten het produkt van de arbeid dan wel gemeenschappelijk noemen, aan het principe dat ieder naar zijn mogelijkheden produceerde en naar zijn behoeften consumeerde, waren de Brusselse anarchisten nog niet toe,

16 *Rév.* 18-11-1880, geciteerd in: A. Schaner (1965), 26-27; H. Sneyers (onuitgegeven), 211-212.

17 *Le Drapeau rouge*, 1-2-1880; H. Sneyers (onuitgegeven), 213-214; A. Schaner (1965), 25-26; D. De Weerd (1972), 103.

18 J. Maitron (1975), I, 80-85; M. Nettlau (1927), 228-236, 296-311, passim; M. Nettlau (1931), 5-19.

19 J. Maitron (1975), I, 75-78, 82-83.

hoewel er toch stemmen in die zin opgingen. Voorlopig evenwel kende die andere oriëntering die zich binnen de Anti-autoritaire Internationale voltrok, met name wat het gebruik van geweld aanging, meer bijval te Brussel. Er was sprake binnen de Ligue Collectiviste-Anarchiste van een kordate, gewapende groep revolutionairen die door hun gewelddadig optreden naar aanleiding van stakingen een nakende opstand moesten bespoedigen. Er vielen ook samenzweerderige oprispingen te noteren; daar zal het contact met de blanquisten niet vreemd aan geweest zijn. Concrete voorbereidselen in die richting werden door de groep wel niet genomen. Het gebruik van geweld vond overigens een tegenstander in de persoon van Eugène Steens, de radicale internationalist, maar gematigde anarchist.²⁰

In februari pakte de Ligue Collectiviste-Anarchiste uit met een eigen blad *Le Drapeau rouge*. Het redactiecomité werd gevormd door Verrycken, Debuyger en Delsaute.²¹ In maart had het blad een oplage van 1300 exemplaren. Ter vergelijking: de politie schatte op hetzelfde ogenblik de oplage van het socialistische *La Voix de l'ouvrier* van Bertrand op 2500. *Les Droits du peuple* van Chauvière haalde enkele maanden later 1500 exemplaren.²² *Le Drapeau rouge* hield het echter maar twee maanden uit. Een duistere combinatie van financiële moeilijkheden en persoonlijke animositeit deden het blad en niet veel later de anarchistische kring zelf de das om. Toch mag de invloed van deze groep anarchisten niet onderschat worden. Met vijftien militanten was de groep bescheiden, maar stak ze nu ook niet meteen af tegen de andere socialistische groepen. Haar leden drukten hun stempel op de Brusselse afdeling van de Internationale en op de vrijdenkersvereniging L'Affranchissement. Verscheidene militanten waren daarnaast bijzonder actief in andere vrijdenkersgroepen, in de Cercles réunis, in enkele beroepsgroepen... Bovendien wisten de Brusselse anarchisten zich zowel nationaal als internationaal geruggesteund. In eigen land waren er vooral de anarchisten van Verviers. Internationaal waren er onder meer de Franse en Duitse beweging waarvan verscheidene aanhangers te Brussel een toevlucht hadden gezocht.²³

"Les jeunes et leur méthode triomphaient", stelde Louis Bertrand in zijn *Histoire de la démocratie et du socialisme* naar aanleiding van de stichting van de eigen Brabantse Socialistische Partij. Bij deze vereenzelviging van politiek socialisme met jeugdigheid dient de volgende kanttekening te worden gemaakt. Als het waar was dat belangrijke voortrekkers van het politieke

socialisme als Bertrand, Anseele en anderen inderdaad aan de jonge kant waren (binnen het toenmalig socialistisch gezelschap), dan gold even goed dat de revolutionaire beweging omstreeks 1880 mee werd gedragen door een nieuwe lichting van jonge, radicale militanten.²⁴

Falende stemrechtbeweging

Intussen leek de beweging voor het algemeen stemrecht vooral te Gent, Antwerpen en Brussel op gang te komen. Te Brussel was de BSP door de terughoudendheid van de progressisten (de progressieve liberalen) genoodzaakt om bij de parlementsverkiezingen van 1880 met een eigen arbeiderslijst op te komen. In Luik geraakte de campagne voor het algemeen stemrecht echter niet van de grond, in Henegouwen verging het de beweging dan weer beter, ofschoon ook in de Borinage de revolutionairen steeds meer bijval bleken te kennen. De mislukte staking van december 1879 was daar niet vreemd aan. De gespieerde taal van de revolutionairen kon de mijnwerkers ongetwijfeld meer bekoren dan oproepen tot organisatie en discipline. Léon Monniez, die federaal secretaris van de BSP in de Borinage was, koos de kant van Chauvière. De Fransman zelf ging in Luik, Seraing en Verviers de boodschap van de nakende revolutie uitdragen.²⁵

Chauvière verklaarde zich niet alleen een tegenstander van petitie, die niets anders dan een appel aan de machthebbers inhielden, maar ook van betogingen die besloten werden met het afgeven van petitie. Hij en zijn medestanders in de Cercles Réunis schoven de eisen als het algemeen stemrecht met imperatief mandaat en de volksbewapening naar voren en zagen in de politieke actie in het algemeen een kapstok voor revolutionaire agitatie. Dit verwijderde hen steeds meer van de gematigde elementen in de BSP en bracht hem tegelijk dicht bij de anarchisten. Zowel te Brussel als in de Borinage riepen de revolutionairen op om de betoging voor het algemeen stemrecht te boycotten. Intussen had de petitie door de deelneming van de BSP-ers aan de verkiezingen te Brussel vertraging opgelopen. Op de valreep besloot een partijcongres om toch een betoging te organiseren waarbij als apotheose de verzamelde handtekeningen aan de Kamervoorzitter zouden worden aangeboden. De betoging die uiteindelijk doorging, kon allesbehalve landelijk genoemd worden. Enkel Gent en Antwerpen stuurden een serieuze afvaardiging. Er

20 H. Sneyers (onuitgegeven), 179, 214, 220-221.

Eugène Steens (1826 Oostende - 1898 Brussel), onderofficier, handelsreiziger, bediende, journalist. Steens was afgevaardigde op het congres van 1871 in Londen; secretaris ook van de Brabantse Socialistische Partij. D. De Weerd (1972), 182, passim; H. Sneyers (onuitgegeven), 17-19, passim; M. Nettle (1927), passim; M. Nettle (1931), passim.

21 *Le Drapeau rouge*, 1-2-1880 t.e.m. 28-3-1880.

22 A. Schaner (1965), 24, 34; H. Wouters (1971), III, 1459, 1484.

23 Volgens H. Sneyers (onuitgegeven), 222, onderschat D. De Weerd (1972), 107, passim, de invloed van de anarchisten.

24 L. Bertrand (1907), II, 306. M. Oukhow (1975), 414, en D. De Weerd (1972), 155, lijken deze stelling tot op zekere hoogte bij te treden. H. Sneyers (onuitgegeven), 217-218, brengt terzake belangrijke nuancerings aan.

25 J. Puissant (1982), 199-200; A. Mommen (1975), 8; A. Mommen (1980), 18.

waren diverse redenen voor deze mislukking: het geaarsel, maar ook de revolutionaire oppositie tegen de onderneming.²⁶

Met de mislukking van de betoging voor het algemeen stemrecht leek de baan vrij voor de revolutionairen. Op 19 september 1880 vond te Brussel een revolutionair congres plaats. Bovenaan op de agenda stond de "organisatie van de revolutionaire krachten". Een veertigtal afgevaardigden vertegenwoordigden er nagenoeg evenveel groepen. Het gros van de groepen en allicht van de afgevaardigden was Brussels. Het congres besloot tot de oprichting van een revolutionaire federatie die al vlug Union Révolutionnaire of ook wel Parti Socialiste Révolutionnaire werd genoemd. De groepen bereikten overeenstemming over een gemeenschappelijke, maar verder weinig geconcretiseerde propaganda, als ook over de oprichting van een federaal contactbureau, waar dat echter geen afbreuk mocht doen aan de zelfstandigheid van de aangesloten organisaties. Dat laatste kon alvast niet de bedoeling van de blanquist Chauvière zijn geweest.²⁷ Met Kerstmis 1880 had te Verviers een tweede revolutionair congres plaats. Een vijftiwintigtal congressisten spraken er uit naam van 30 à 35 groepen.²⁸ De Union Révolutionnaire organiseerde nog een derde congres, op 20 maart 1881 te Cuesmes in de Borinage, dat een kleine dertigtal vertegenwoordigers van een veertigtal groepen bijeenbracht.²⁹

Het zwaartepunt van de revolutionaire beweging bleef al die tijd Brussel. Men mag zich wel niet blind staren op de veelheid aan Brusselse groepen. Wat al de revolutionair-socialistische (blanquistische) straat-, wijk- en gemeentecomités feitelijk voorstelden, blijft immers de vraag. Desalniettemin was Brussel de zetel van de Union Révolutionnaire. In de hoofdstad leken de blanquistes ten aanzien van de internationalisten en anarchisten in de meerderheid te zijn. Einde 1880 sloten een aantal anarchisten wel weer voor een tijdje aaneen in de Cercle des Anarchistes Bruxellois en de Club Anarchiste Révolutionnaire.³⁰ Een aantal van deze anarchisten ging, ongetwijfeld geïnspireerd door de internationale revolutionaire ambiance vanaf 1881 samen met revolutionairen van andere gezindheid diverse geheime genootschappen vormen: Les Frères de l'ABC, het Comité Exécutif Socialiste, de Groupe Secret d'Action Révolutionnaire. Niets wijst er evenwel op dat deze groepen die een paddenstoelenbestaan leidden, hun gewelddadige, revolutionaire inzichten ook maar enigszins konden toepassen.³¹

26 A. Mommen (1975), 9; A. Mommen (1980), 18-19.

27 *Les Droits du peuple*, 5-9-1880, 12-9-1880, 26-9-1880, 10-1880; *La Révolution sociale*, 12-9-1880, 19-9-1880, 26-9-1880; L. Bertrand (1907), II, 341; in *La Persévérance*, 9-1880, is sprake van 54 aanwezigen voor 64 groepen.

28 *La Persévérance*, 1-1881; A. Schaner (1965), 15; *La Révolution sociale*, 2-1-1881.

29 *La Révolution sociale*, 3-4-1881; A. Schaner (1965), 15-16.

30 Club Révolutionnaire Anarchiste of Club des Révolutionnaires Anarchistes waren ongetwijfeld andere namen voor hetzelfde genootschap.

31 A. Schaner (1965), 44-47; D. De Weerd (1972), 104.

Uit de provincie vormde het Waals-Brabantse Tubize met zijn socialistische groep een vaste waarde op de revolutionaire congressen. Verviers was dat natuurlijk nog meer ofschoon die afvaardiging mettertijd gereduceerd werd tot L'Étincelle van anarchist Emile Piette³² en L'Avenir. Tegelijk kreeg in de wolstad het politieke socialisme enige weerklank. Vanuit de Borinage was er op de revolutionaire congressen altijd een afvaardiging van enkele mijnwerkersgroepen. Luik had telkens een kleine vertegenwoordiging. Het bekken van Charleroi was enkel op het tweede congres, zij het goed, vertegenwoordigd. Uit Vlaanderen waren op het eerste congres van september 1880 de Gentse Broederlijke Wevers aanwezig; op het derde congres van maart 1881 daagden een drietal Antwerpse groepen op. In het algemeen slaagde de Union er steeds minder in vakverenigingen aan te trekken. Het loont de moeite hier een vergelijking te maken met de lijst van vertegenwoordigde groepen op het BSP-Congres van 17 en 18 april 1881 in Antwerpen. Voor Gent waren dat acht groepen, voor Brussel zes (waarvan vijf vakorganisaties). Verder waren er uit Antwerpen zelf slechts twee groepen. Uit de Centre dan weer vier, maar uit de Borinage en de streek rond Charleroi geen enkele. Uit Verviers waren dan weer wel vijf vakgroepen vertegenwoordigd. Ten slotte was er nog één groep uit Hoei.³³

De Union Révolutionnaire leek al die tijd enkel nog te (over)leven van het vooruitzicht van het internationaal revolutionair congres dat in juli 1881 te Londen plaats zou vinden. Het Londense congres zou de optie voor de propaganda van de daad die al eerder in anarchistische kringen was genomen, 'officieel' bevestigen. Men zette er zich bovendien sterk af tegen elke mogelijke vorm van reconstructie van de Internationale, die nu toch eenmaal dood was. Wel werd de oprichting van een internationaal bureau voor uitwisseling van informatie, maar zonder verdere bevoegdheden, aanvaard.

Vanuit België waren op deze internationale bijeenkomst diverse groepen vertegenwoordigd: het Brusselse blanquistische Comité Central des Cercles Réunis, de Brusselse afdeling van de Internationale, de Brusselse vrienden Les Cosmopolitains, de Duitse socialistische groep in Brussel, de Brusselse, maar ook de Antwerpse anarchistische groep, evenals L'Étincelle en L'Avenir van Verviers. Ging het overwicht van de revolutionaire socialistes op anarchisten dat te Brussel bestond, al voor een deel verloren in de nationale Belgische context, dan was dat zeker het geval op internationaal niveau. Dat het Londense congres tot het definitief begraven van de Internationale besloot, kon bezwaarlijk naar de zin zijn van de Belgische revolutionaire socialistes, die in eigen land al genoeg moesten nemen met de behoorlijk losse struc-

32 Emile Piette (1838 Verviers - 1894 Buenos Aires), wever, vervolgens drukker en boekhandelaar. Piette was onder meer lid van de Federale Raad van de Internationale in België. F. Joris (1982), *Presse*, 498, passim; D. De Weerd (1972), passim; H. Sneyers (onuitgegeven), 72-73.

33 *La Voix de l'ouvrier*, 24-4-1881.

tuur die de Union révolutionnaire was.³⁴ Tegelijk verscherpten in België en in het bijzonder te Brussel de tegenstellingen binnen het revolutionaire kamp inzake de revolutionaire mogelijkheden van de politieke actie en dan vooral de wenselijkheid van het opnieuw aanzwengelen van de beweging voor het algemeen stemrecht.³⁵

De revolutionaire beweging kon met andere woorden geen gebruik maken van de terugval van de 'reformistische' beweging. Ideologische tegenstellingen gecombineerd met persoonlijke ruzies, een gebrek aan eenheid in de actie die in de hand werd gewerkt door een losse structuur, het ronddraaien in de revolutionaire binnenkring, de afhankelijkheid voor de revolutie van het buitenland, het uitblijven van die revolutie, waren daar evenveel oorzaken van. De propaganda van de Cercles Réunis en *Les Droits du peuple* was, zo zou men kunnen stellen bij een steriel revolutionair verbalisme gebleven. Deze appreciatie kan worden uitgebreid tot de hele revolutionaire beweging.³⁶

De algemene terugslag

Einde 1881 richtten de blanquisten Chauvière en Delfosse³⁷, samen met de vroegere kernleden van de Ligue Collectiviste-Anarchiste Debuyger, Steens en Verrycken de Ligue Républicaine Socialiste op. De nieuwe vereniging voerde - al dan niet om tactische redenen - de verovering van het algemeen stemrecht in het vaandel. Het initiatief stootte op scherpe kritiek in het Franse anarchistische blad *Le Révolté*. Van de Ligue Républicaine Socialiste was het alvast voor Debuygher, Delfosse en Verrycken niet zo'n grote stap meer naar de Union Démocratique die een aantal revolutionairen en 'reformisten' medio 1882 samen vormden. Dit verbond ijverde niet alleen voor het algemeen stemrecht, maar sloot ook een samenwerking met de progressieve burgerij niet uit. In hetzelfde jaar kon de communard Chauvière terugkeren naar Frankrijk.³⁸

Even leek het erop alsof de 'reformistische' BSP met de organisatie van een mijnwerkerscongres eind oktober 1880 en nog één in maart 1881 alvast in de Borinage de opgelopen averij kon herstellen. Het is zeer de vraag of men op basis van het beschikbare bronnenmateriaal, dit is vooral de gematigde en

de revolutionaire pers, daartoe met voldoende zekerheid kan besluiten. Als dergelijke recuperatie heeft plaatsgevonden, dan was ze in elk geval van korte duur. Veel aannemelijker lijkt het dat de strijd tussen gematigde en revolutionaire socialisten uit het Brusselse over de hoofden van de Borains heen werd gevoerd en dat in de Borinage het nieuwe elan van de socialistische beweging gebroken werd door twisten die vreemd waren aan de streek. Toch kan dit de neergang van het socialisme na 1881 in de Borinage slechts voor een deel verklaren; wat evenzeer speelde was de lichte verbetering in de situatie van de mijnwerkers tijdens de volgende jaren.³⁹

Het spaak lopen van de beweging voor het algemeen stemrecht sterkte de progressisten in hun afwijzing van een zuiver algemeen stemrecht, terwijl ze tegelijk de vruchten plukten van deze beweging. De BSP was vanaf 1881 gedoemd om in de schaduw van de progressisten te opereren. *La Voix de l'ouvrier*, het blad van Bertrand en vervolgens ook van de BSP, stierf in september van 1881 een stille dood; de Brusselse Arbeidskamer had het al een tijdje moeilijk. De partij verloor nagenoeg overal aan aanhang en aan zelfvertrouwen. Als enige steunpunten van de partij bleven nog Gent, en tot op zekere hoogte Antwerpen en Brussel. De partij koos voor een overlevingsstrategie: de organisatie van de arbeiders in coöperatieën; die moesten in de toekomst zorgen voor de nodige fondsen en bekwame militanten.⁴⁰

Maar het verging de anarchisten zeker niet beter. Te Brussel bestonden na 1881 nog wel de Cercle Anarchiste, de Union Anarchiste de Bruxelles en de Verenigde Anarchisten, maar een aantal van hun vroegere revolutionaire medestanders hadden toenadering gezocht tot de gematigde socialisten. De Brusselse anarchisten raakten geïsoleerd en traden nog nauwelijks naar buiten. Een keer haalden ze nog spectaculair het nieuws, toen ze einde 1882 mede een tournee van de Franse ex-onderwijzeres én anarchiste Louise Michel organiseerden. Het optreden van de communarde, "pétroleuse" en "rode maagd" gaf aanleiding tot woelige tegenbetogingen. Dat was ook het geval bij een tweede lezingenreeks die haar onder meer te Gent bracht. Ze werd er opgewacht door strijdlustige studenten van de Leuvense universiteit. Een uitwijzingsbevel maakte een einde aan het tumult.⁴¹

De Antwerpse socialisten waren sterk vertegenwoordigd op de nationale betoging voor het algemeen stemrecht in augustus 1880, maar zeker vanaf 1881 kende het anarchisme te Antwerpen bijval. In maart 1881 stuurdten Antwerpse groepen voor het eerst afgevaardigden naar een congres van de Union Révolutionnaire; het congres van de PSB dat een maand later in hun eigen metropool plaats vond, dan weer leek de Antwerpenaars maar matig te kunnen mobiliseren. Einde 1881 zag te Antwerpen *De Opstand* het licht. Het

34 *Rév.* 23-7-1881, 6-8-1881, 20-8-1881; *La Révolution sociale*, 24-7-1881; *Compte-rendu du congrès de Londres* (1881), Brussel, 4, 7; ARA, Vrppl, 311.118: E. Chauvière; M. Netllau (1931), 176-231; D. De Weerd (1972), 105; J. Maïtron (1975), I, 113-115.

35 A. Schaner (1965), 17, 43-44.

36 H. Sneyers, *Collignon, Alexandre*, in: *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier belge* (in voorbereiding); A. Mommen (1975), 15; J. Puissant (1982), 198.

37 Charles Delfosse (1856 Luik - 1898 Luik), industrieel tekenaar, journalist. J. Puissant (1971), Delfosse, *Charles*, in: *BN. Supplément*, IX, 200-203.

38 L. Bertrand (1907), II, 354-360; *Rév.* 4-3-1882, geciteerd in: A. Schaner (1965), 52-53; D. De Weerd (1972), 104.

39 A. Mommen (1975), 15, 25-26; J. Puissant (1982), 200-201.

40 A. Mommen (1975), 9-10.

41 A. Schaner (1965), 39-40; *De Opstand*, 1881-1884, in het bijzonder 5-11-1882; E. Thomas (1980), 200-202.

blad zou met enige onderbreking tot 1884 verschijnen. Al die tijd was dit het enige anarchistische orgaan in België. Uitgever én voortrekker van de Antwerpse Anarchistenkring was Henri De Cleyn. Echt krachtadig kan de Antwerpse beweging evenwel niet worden genoemd.⁴²

De ideologische en organisatorische ontwikkeling van het Luikse socialisme tijdens de jaren 1880-1885 was ongetwijfeld verre van helder. Het relaas ervan dat de Luikse politiecommissaris in 1888 ten behoeve van de doctrinaire-liberale staatsman Frère-Orban opstelde, verheldert die complexiteit maar matig. Historische studies die op deze bron steunen, lijden aan hetzelfde euvel.⁴³ Een krachtlijn laat zich niettemin aflezen. De revolutionaire ambiance die zich zowel binnen, als buiten België liet gevoelen, werkte ook te Luik aanstekelijk. Maar al in 1882 leken zowel bij de autochtone socialistten als bij de Duitse inwijkelingen de kansen te keren in het voordeel van het politieke socialisme. Niet dat zich dit meteen organisatorisch echt liet voelen of een definitief einde maakte aan alle ideologische onduidelijkheid. Het congres van de BSP dat in 1883 te Luik plaatsvond, was in verscheidene opzichten typerend. De stoet die bij die gelegenheid was gepland, kon nauwelijks volk trekken. En, toeval of niet, het vijfde agendapunt dat de houding van de partij tegenover de anarchisten betrof, werd er niet behandeld.⁴⁴

Ook te Verviers tekende zich een erg voorzichtige toenadering af naar de gematigde socialistten in Vlaanderen en Brussel. In 1878 leek L'Étincelle opnieuw haar greep op *Le Mirabeau* te verliezen, want in die zin mag het lanceren van *Le Cri du peuple* worden begrepen. Het nieuwe blad wilde door theoretische propaganda, maar ook door propaganda van de daad de komst van de revolutie bespoedigen. *Le Mirabeau* stelde, als officieel Franstalig orgaan van de kwijnende Internationale, steeds minder voor, maar zou *Le Cri du peuple* toch nog even overleven. Na een jaar al moest het revolutionaire blad de boeken sluiten als gevolg van financiële problemen en de veroordeling tot drie jaar gevangenisstraf van uitgever Toussaint Malempré. In augustus 1880 kreeg het blad wel een verlengstuk in *La Persévérance* dat het tot oktober 1881 uithield. Voor *La Persévérance* was de gematigde BSP kop van jut; het blad wilde de oude Internationale op een zuiver revolutionaire grondslag doen herrijzen. In december 1880 vond in Verviers het tweede revolutionaire congres plaats.

Dit nam niet weg dat ook te Verviers de anarchisten in het defensief werden gedrongen. Als de BSP bij haar stichting in 1879 in Verviers maar weinig weerklank had gevonden - de arbeidersbeweging scheen er overigens ten

prooi aan een algemene lethargie - dan slaagde Pierre Fluse in 1881 erin met En avant een kring op te zetten die hoe langer hoe meer gematigde socialistische standpunten innam. En avant zou overigens vanaf 1882 *La Sentinelle* uitgeven. Deze krant nam in 1883 de fakkel over als officieel Franstalig orgaan van de BSP van *La Voix de l'ouvrier*, dat ook al nauwelijks de jaren zeventig had overleefd.⁴⁵

Het zou - de landelijke congressen die er plaats vonden ten spijt - toch nog jaren duren voor de BSP en vervolgens de BWP zich te Antwerpen, Verviers en Luik van een belangrijke en trouwe aanhang konden verzekeren. De socialistten dienden in de beweging voor het algemeen stemrecht de leiding tijdelijk aan de progressisten over te laten. De eerste helft van de jaren tachtig bleek weinig gunstig voor de socialistische, reformistische én revolutionaire, actie, hoewel er in dat verband toch een onderscheid dient te worden gemaakt. Ook al waren noch de gematigde, noch de revolutionaire socialistten er tijdens de jaren 1879-1881 in geslaagd een bredere arbeidersbeweging in het leven te roepen, de eersten bleven her en der discreet de, niet het minst coöperatieve, grondvesten leggen voor een tweede, meer succesvolle poging in die richting.

42 A. Schaner (1965), 54; *De Opstand*, 1881-1884; M. Netti (1931), 192.

43 ARA, Frère-Orban, 192, Polcom J. Mignon, 29-8-1888, 1-38, 50; M. Zanatta (1971) en (1972); R. Van Santhogen (1969), 27-28; op deze laatste is ook L. Flagothier-Musin (1985), 8-11, gebaseerd.

44 *La Sentinelle*, 15-4-1883, 13-5-1883, 27-5-1883; ARA, Frère-Orban, 192, Polcom J. Mignon, 29-8-1888, 20-25.

45 *Le Cri du peuple*, 7-7-1878 t.e.m. 10-5-1879; *La Persévérance*, 8-1880 t.e.m. 10-1881; D. De Weerd (1968), 191; D. De Weerd (1972), 107; F. Joris (1982), *Presse*, 133-137; F. Joris (1982), *Métallurgistes*, 59; J. Messiaen en A. Musick (1985), 11-13; R. Bonaventure (1962), 45-46.